

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

2DE HÆFT BIND

1909

UDGIVNE AF

H.P. HANSSSEN-NORREMØLLE, P. SKAU

OG N. ANDERSEN.

AABENRAA

Sønderjydske Aarbøger

1909.

U d g i v n e

af

H. P. Hanssen-Nørremølle, P. Skau
og **Nikolaj Andersen.**

[Hovedkommission hos **Gyldendalske Bøghandel Nordisk Forlag,**
Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverige.

Trykt i „Hejmdal“s Trykkeri, Aabenraa.

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag,**
Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverige.

Trykt i Hejmdal's Trykkeri, Aabenraa.

Sønderjyllands Kirkesalmebøger.

Af P. Moos.

~~~~~

Naar der kan være Tale om at skrive dette Landskabs Salmehistorie for sig, er det, dels fordi Sønderjylland som Hertugdømme har indtaget en Særstilling med Hensyn til kirkelig og verdslig Styrelse, dels fordi vi i det Tidsrum, her vil blive omhandlet, har haft en tysktalende Befolkning i den sydlige Del, og hos denne mærker vi en stærk Paavirkning fra Ulandet. Opgaven her vil være at beskrive udførligst de Salmebøger, som Sønderjylland har haft for sig selv.

Brugen af Kirkesalmebøger begynder med Reformationen. Sachseren Martin Luther var optraadt i en heldig Stund. Folk var kede af de gamle kirkelige Forhold, modtagelige for nye Tanker og nye Ordninger. Overgangen til det nye mærkedes dog ikke som en hel Omvæltning, men snarere som en Forbedring af det bestaaende. Blandt Lægfolk kendtes det nye mest i Gudstjenestens Omordning. Det latinske Sprog afskaffedes, Modersmaalet kom i Brug i Kirken; hver Søndag fik man en Prædiken at høre, Salmesangen var ikke længere en latinsk Vexelsang mellem Præsten og Koret (eller Degnen), men hele Menigheden sang med.

Men hvor fik man Salmer fra? Man havde ganske vist enkelte danske Salmer, som Almuen sang, men mange af dem var til Ære for Helgener, særlig Jomfru Marie. Først efterhaanden blev de gamle Sange fundne og rensede, saaledes „Den signede Dag med Fryd vi ser“, „Fryd dig, du Kristi Brud“, „Jeg vil mig en Jomfru love“, der blev til „Jeg vil mig Herren love“. Men de fleste Salmer, i Begyndelsen alle, kom fra den aandelige Bevægelses Hjemstavn, altsaa fra Tyskland, og blev saa oversatte paa dansk. Det samme ser vi i vore Dage, vi har faaet en hel Række engelske og amerikanske Salmer i Følge med den nye Vækelsesretning.

Reformationen fik Brændpunkter i Haderslev, Viborg, København og Malmø. I Haderslev begyndte den før noget andet Sted i Hertugdømmet. Men Bevægelsens første Aar er os ganske ukendte, vi kender end ikke de Mænd, som bar de nye Tanker frem. Tidlig møder vi som Luthers Venner Navnene Hans Albertsen (paa Latin „Johannes Albertes“) som Lærer ved Præsteskolen i Haderslev, Thomas Knudsen, Præst i Rødding, senere i Hygum, og Lorens Bojsen Bonde („Laurentius Boëthius Agricola“), Præst i Vilstrup. Tidlig maa Reformationen være trængt ind, thi da Hertug Kristian (III). 1524 kom til Haderslev som Statholder, var Bevægelsen saa vidt fremskreden, at den kunde ordnes ved Lov. Vi har bestemte Vidnesbyrd om, at der i denne By tidlig udviklede sig dansk Gudstjeneste og dansk Salmesang.

Da Malmøs Reformatorer, Præsten Claus Mortensen, og Munken Hans Olufsen i September 1527 for-

dreves fra deres Fødeby af Katholikkerne, drog de til Haderslev, „hvor de samlede danske Sange og yderligere indsugede det lutherske Kætteris Gift“, som en samtidig Katholik skriver. I August 1528 vendte de tilbage til Malmø. Man lægger Mærke til, at ved Aar 1527 havde man i Haderslev danske Salmer, som overførtes til Malmø. Underligt, at Sønderjylland og Skaane her mødes.

Hjemkommen til Malmø udgav Claus Mortensen en dansk Salmebog 1528, den blev forbedret i nye Udgaver 1529 og 1534, men ingen af disse kendes mere. Det er Hans Thomissen, Udgiveren af Salmebogen 1569, der fortæller, at Mester Claus 1528 udgav den første danske Salmebog; han oversatte selv nogle tyske Salmer, siger han. Men Hans Thomissen er ikke godt underrettet om Fortiden, han omtaler saaledes ikke en Malmøsalmebog fra 1533, som vi har endnu. Muligvis er det rigtigt, at Claus Mortensen har forsøgt sig som Oversætter, men Bemærkningen har givet Anledning til, at senere danske Forskere (Brandt og Helveg) har gjort ham til Oversætter af de fleste gamle Salmer; det er næppe forsvarligt, da han forefandt Salmer paa dansk i Haderslev.

1529 udgav Claus Mortensen en Messebog (om Gudstjenesten); den haves endnu; i den findes bl. a. en halv Snes Salmer, som blev sungne ved enhver Gudstjeneste, saaledes „Af Dybsens Nød“, „Vi tro allesammen paa én Gud“, „Nu bede vi den hellig Aand“ og „Nu er os Gud miskundelig“; de findes i den Skikkelse, hvori de blev sungne i flere Aarhundreder i den danske Kirke.

Salmesang i Haderslev. Vi har altsaa klare Vidnesbyrd om, at man tidlig brugte danske Salmer i Haderslev, og at de blev overførte til en anden dansk By, Malmø. Men vi kender ikke mere nogen trykt Salmebog fra Haderslev. 1529 anlagdes et Bogtrykkeri i denne By, det var den Gang en stor Sjøldenhed og er et Bevis paa det aandelige Røre, thi det var næsten kun religiøse Bøger, der gik i Trykken paa den Tid, men nu kender vi intet Skrift, der er udgaaet fra Haderslev Trykkeri. Muligvis var Salmerne trykte paa løse Blade, paa hvilket vi har Exempler i Tyskland; maaske er de udkomne i Hæfter, i „smaa Sangbøger“, der ikke var ualmindelige paa den Tid i Følge Fortalen til Salmebogen fra 1536. I saa Tilfælde havde der ikke foreligget nogen egentlig Salmebog.

Naar intet trykt fra Haderslev er efterladt, bliver det kun ad Omveje, vi kan faa at vide, hvilke Salmer man brugte i denne By.

Først maa man søge i Malmø. Salmebogen, Claus Mortensen udgav efter sin Hjemkomst fra Sønderjylland, kendes som nævnt desværre ikke mere; den har sikkert ikke været et selvstændigt Arbejde, men kun et Optryk af det, han hjemførte fra sin Rejse. Det er ikke bevisligt, at han havde Evner, i hvert Fald har han ikke haft Tid til at oversætte en Række Salmer saa godt, at mange af dem blev brugte i samme Form i 200—250 Aar; han kom hjem i August, og inden Aar 1528 var forløbet, forelaa Salmebogen trykt; i 4 Maaneder lader saadant Arbejde sig ikke udføre. Vi har endnu hans „Messebog“ (om Gudstjenesten); den er ikke noget selvstændigt Arbejde, men kun et Optryk

af, hvad han forefandt i Haderslev; det kan bevises med Hensyn til Gudstjenestens forskellige Led, der viser Paavirkning fra tyske Byer; hvilket er let forklarligt, naar man erindrer, at Hertug Kristian havde indkaldt Tyskeren Weidensee til at være behjælpelig med Ordningen af de kirkelige Forhold i Haderslev. De 10 Salmer, der findes i Messebogen som Led i Gudstjenesten, er vel da ikke ombyttede med nye Oversættelser, men sikkert optagne, saaledes som man sang dem i Frue Kirke i Haderslev.

Fra Malmø, hvor vi fandt 10 Salmer, som stammer fra Haderslev, kan man gaa til Universitetsbyen Rostock i Nordtyskland. 1529 udgav Bogbinder Hans Meyer i denne By en dansk Salmebog med smaat Tryk; den kendes ikke mere, men den blev samme Aar optrykt med større Bogstaver af Bogtrykker L. Dietz i samme By; Optrykket er ordret, med Trykfejl og Forglemmelser, og af denne Bog haves endnu et enkelt Exemplar. Den er udgivet for at sælges i Danmark; Spørgsmaalet er: Hvorfra stammer dens Indhold?

Forskerne plejer at gaa ud fra, at den er et Optryk af Claus Mortensens Salmebog fra 1528, saaledes at denne faar Æren for at have lagt Grunden til de ældste danske Salmebøger, men uden Berettigelse.

Rostockersalmebogen falder egentlig i 3 Dele. Først Salmer til Ottesang, Aftensang, Nattesang, Jul, Paaske og Pinse, ialt 37 Salmer, dernæst „De 10 Guds Bud“ med nogle andre Salmer, ialt 19 Salmer; dette Afsnit ender med Ordene: „Mit Haab er Christus“, hvis Begyndelsesbogstaver maaske er Forbogstaverne til Samlerens Navn. Tredje Afsnit er Messen (Gudstjenesten)

med et Tillæg af 3 Salmer af „det svenske Exemplar“ af Messen.

Disse 3 Afsnit viser hen til en Udvikling. „Messen“ var egentlig nok til almindelig Søndagsbrug. Det første Afsnit med 37 Salmer er en velordnet Salmebog; andet Afsnit med de 19 Salmer er nærmest en Efterslæt; de 8 af dem er Oversættelser af Salmer, som ogsaa findes i første Del og i „Messen“.

En saadan Udvikling af Salmesangen kan ikke finde Sted i Malmø i Løbet af nogle Maaneder, men vilde passe udmærket paa Haderslev. Vi ved intet om, at de Forretningsfolk i Rostock, der udgav Salmebøger, havde Opmærksomheden henvendt paa Malmø, snarere det modsatte, thi da L. Dietz 1536 udgav et Salmebogstillæg, kender han ikke en Salmebog, udkommen i Malmø 1533, der har Salmerne paa meget bedre Dansk.

Men enten nu Salmerne i Rostockersalmebogen er kommen over Malmø eller direkte fra Haderslev, har vi i denne Bog et Vidnesbyrd om Salmesangen i Haderslev.

Salmerne er kun Oversættelser fra Tysk og Latin, ofte gengivne paa ubehjælpsomt Dansk. Undertiden var de oversat meget frit, til adskillige har Oversætteren tildigtet nye Vers. Til „Herre Christ, Gud Faders enbaarne Søn“ er tildigtet et 6. Vers.

Vor Gærning og vor Tanke
vil du bestyre saa,
den gamle Adam krænke,
at den ny nu leve maa,
at vi nu ikke mere
vort Legems Lyst begærer,
men altid tænker paa dig.

Det synes at være gammel Skik, den vi ogsaa kender i Sønderjylland i vore Dage, at give sine Følelser Luft i nye tilføjede Vers.

I denne Salmebog finder vi „Lovet være du Jesus Christ“, „Aleneste Gud i Himmerig“, „Et lidet Barn saa lysteligt“ m. fl. foruden de velkendte, som blev nævnede af „Messen“. 49 Salmer fra denne Bog gik over i Hans Thomissens Salmebog, 39 i Kingos og Pontoppidans og blev saaledes sungne i lange Tider.

Hans Thomissens Salmebog 1569. Reformationstiden var en Tid, da der var stærk Grøde i det danske Kirkeliv, ogsaa i Salmesangen. Der udkom stadig nye Salmebøger med flere nye Salmer. Det blev derfor nødvendigt at udarbejde en Bog, hvor Salmerne var stillede i Orden. Denne Opgave blev givet Sønderjyden Hans Thomissen, født i Hygum 1532, Søn af Præsten Thomas Knudsen; han var fra 1561 Præst ved Frue Kirke i København. Hans Bog indeholder 269 Salmer, deraf mange fra de tidligere Salmebøger, 49 af ham selv. Af hans Fader findes: „Herre, jeg er nu gammel og graa“. Man mærker, at Tiden har forandret sig; man nøjes ikke længere med Oversættelser, men har nu en Række danske Salmer, af hvilke en Del findes blandt Almuen, saaledes som før nævnt „Den signede Dag“.

Bogen var i Brug (ogsaa i Sønderjylland) i 130 Aar, men blev i Tidens Løb stærkt forøget ved tilføjede Salmer.

Vender vi os til den sydlige Del af Sønderjylland, hvor der var tysk Gudstjeneste, har man naturligvis brugt tyske Salmer. Men ved Tysk skal vi indtil ca. 1650 forstaa plattysk; det er dette Sprog og ikke Høj-

tysk, der benyttes. Luthers Skrifter og Salmer oversattes paa Plattysk, der fik en ret betydelig Literatur. Allerede tidligere var Plattysk trængt ind i Retssalen, nu fik det ogsaa Plads i Kirken. Hvor langt mod Nord Plattysken rakte frem ved Reformationen, skal ikke her undersøges. I Købstæderne i Sønderjylland fik det Indgang; om det strax efter Reformationen er naaet til Landsognene Nord for Dannevirke, var vel en Undersøgelse værd.

Der er dog ikke fremkommet plattyske Salmebøger paa sønderjydsk Grund i det første Aarhundrede efter Reformationen, hvilket tyder paa, at Sproget ikke har haft noget stort Omraade. Man har formodentlig brugt Bøger, trykte i Hamborg o. lign. Steder, hvis man i det hele har ejet Salmebøger. Maaske har Forholdene været ligesom i Hamborg, hvor Præsten Balthasar Schuppius 1658 klager over, at de færreste har Salmebøger med i Kirken. Muligvis har det ogsaa i Sønderjyllands tysktalende Egne været Skik, at Degnen forelæste Salmelinjerne, før Folk sang dem.

Kirkehaandbogen 1635. Det var en tysk Præst i Flensborg, Paul Walther, der paa Plattysk udgav en Bog med den latinske Titel „Manuale ecclesiasticum“, og den plattyske Titel: Kercken Handbøkerchen. Den indeholder 9 Afsnit, af hvilke det 5. har ca. 100 af de almindeligste Salmer og nogle gamle latinske. Walther siger i Fortalen, at man paa hans Tid brugte flere forskellige Salmebøger, der gængav de gamle Salmer i forskellig Form. Salmerne er de gamle kendte. Bogen vidner om Fattigdom og Stillestand; her er ikke den Udvikling som hos de danske. Den er tilegnet

Amtmanden Kay Ahlefeldt, Borgmester og Raad i Flensborg, foruden Velyndere og Venner. Maaske har han blot tænkt sig Bogen brugt i Flensborg By, og paa Grund af sin Størrelse har den næppe vundet stor Udbredelse.

Da den udkom, var Plattyskens Dage snart talte som Skriftsprog. Højtysken havde trængt sig frem i Nordtyskland. I Sønderjylland blev det støttet stærkt af de danskfjendtlige Hertuger paa Gottorp — og den kongelige Generalsuperintendent i Flensborg Stephan Klotz.

Das Schleswigsche und Holsteinische Kirchenbuch 1665 er paa Højtysk udgivet af Overbibliothekaren paa Gottorp Adam Olearius, en indvandret Tysker. I Fortalen siger han, at Paul Walthers Bog ikke længer findes i Bøghandelen, og at Præsterne holder Gudstjenesten paa Højtysk. Hans Bog er en Forbedring af Walthers, han har alle hans Salmer og 25 nye. Udgiveren var Lægmand, men har forhandlet med den gottorpske Kirkeinspektion om Ændringerne. Selv udtaler han i Fortalen den Mening, at en saadan Kirkebog burde findes i ethvert Hus, hvor der er Børn og Tyende at opdrage og regere, at forelæse, undervise og formane til Guds frygt.

I samme Tidsrum udkom *Auserlesene geistliche Lieder 1676*, samlet af Prinsesse Marie Elisabeths Hofpræst Petrus Petræus; denne Bog er vist kun brugt i Husum Slotskapel.

Ser vi tilbage paa dette Tidsrum, er der en mærkelig Stillestand i den tyske Salmesang; man bruger de gamle Salmer og nøjes med faa.

Den friske Reformationstid afløstes af en Tid, hvor den kristelige Lære udformedes; det var for Lægefolk at se et meget tørt Arbejde; Død og Ligegyldighed bredte sig i Kirken i denne lærde „ortodoxe“ Tid. Dog fremstaar der en Række friske Salmedigtere i Danmark. Her skal nævnes Hans Christensen Sthen, Præst i Malmø, Anders Arrøbo og Thomas Kingo. Sthen er Forfatter til den kendte Salme: „Du Herre Krist“. I adskillige af hans Salmer finder vi en stærk Efterklang af de gamle Kæmpeviser med deres tilbagevendende Omkvæd.

Hvem skal jeg klage mit sorrigfuld Mod,
 Herre Gud trøste dem, som er bange.
 Jeg klager til Gud, han kan bedst raade Bod,
 Thi Sorgen hun tvinger saa mange.

Dog langt større Digter er Kingo. Han er tillige en bevidst dansk Mand, der harmedes over Udlændinges Foragt for det danske Sprog. Han mente, at vi ikke havde behov at laane Salmer andetsteds fra, den danske Aand kan stige lige saa højt mod Himlen som Udlændingenes. Og det har han selv bevist. Hans Salmerække om Kristi Lidelser fra „Over Kedron Jesus træder“ til „Gak under Jesu Kors at staa“ siges af Kendere at være uovertruffen. Kingos Morgen- og Aftensange er fattige paa Naturskildringer, men rige paa religiøse Tanker. Han har sunget smukt om Livets Sorger og om Syndens Brod, men smukkest om Troens Glæde, der kan opveje Synden og Sorgen.

Kingos Salmebog 1699 bærer hans Navn, men blev udarbejdet af andre. Den optog 122 Salmer af Hans

Thomissens, 85 af Kingos, 12 af Sthens. Bogen indførtes vistnok i hele den danske Del af Sønderjylland, dog mindst i Aabenraa og Tønder Amter, hvor den nye pietistiske Retning var i Fremgang.

Med Pietismen kom der for anden Gang en stærk kirkelig Bevægelse fra Tyskland, et Arbejde for at gøre Menneskehjerterne mere inderlige og sande i deres Forhold til Gud. Hovedmanden var Tyskeren F. J. Spener, men en Forløber havde han i Præsten Frederik Brekling fra Hanved, der i mange Aar levede landflygtig i Holland. Retningen var stærkt vækkende og kaldte paa den menneskelige Følelse. „Ved du ogsaa, at du tror? Har du nogen Tid fornummen, at din Jesus i dig bor?“

Tønder blev et Brændpunkt for Bevægelsen; i Provstiet virkede en Række dygtige Præster for denne Retning. Tyske pietistiske Salmer var længe brugte i Tønder, da Provst J. H. Schrader udgav:

Vollständiges Gesangbuch 1731. De fleste af dens 1157 Salmer er de nye tyske pietistiske, 23 er af Schrader selv. Bogen har den Interesse for os, at mange af dens Salmer er os velkendte i Oversættelser. En Omarbejdelse af Bogen blev 1752 privilegeret af Kongen; den blev dog ikke indført overalt i de tyske Menigheder.

Forud for denne opkom en dansk pietistisk Salmebog *Varnæs Salmebogen 1717*, udgivet af B. C. Ægidius (o: Gjødesen), Præst i Varnæs 1701—33 og født i Bylderup. Provst Reimarus i Tønder og flere af Egnens Præster havde opfordret ham til at udgive Bogen. Ægidius synes at være mere fortrolig med tysk end med

dansk Aandsliv. Sit eget Folks Sprog skrev han ikke rent; før Bogen blev trykt, rettede Professor Stenbuch i København adskillige tyskgagtige Udtryk, og der er endda blevet nok tilbage. Hans mangelfulde Uddannelse viser sig i, at han har en Del Udtryk fra Landsmaalet: Herr for Herre, Ær for Ære, vær for være o. s. v.

Skønt Kingos Salmebog nylig var udkommen, synes han ikke at have taget stort Hensyn til den. Han har kun optaget 1 Salme af Kingo, Nadversalmen: „O Jesu paa din Alterfod“, og den er endda ændret flere Steder uden Grund. Han har nogle Salmer af Sthen; ellers har han ikke noget tilovers for danske Digtere.

De ældre danske Oversættelser, som „Et Barn er født i Bethlehem“ (oversat fra Latin) og Luthers „Lovet være du Jesus Christ“ har han oversat paany, men uheldig. Selv har han digtet en Mængde Salmer, saaledes en til hvert Søndagsevangelium, men ingen af dem har vundet Menighedens Kærlighed.

Det skulde være hans største Fortjeneste, at han har oversat de nye tyske pietistiske Salmer til Brug for de danske Menigheder. Men nogen vidtrækkende Betydning fik det ikke, da andre senere har oversat dem bedre, og det ser ikke godt ud i en dansk Salmebog, at han har sat tyske Overskrifter over Salmerne.

Bogen vandt kun ringe Indgang: i Bylderup, Ravsted, Højst, Ullerup og Varnæs, men den holdt sig længe af gammel Vane.

Som en Mærkelighed kan anføres, at Ægidius var den første, der satte Numre ved Salmerne, mens de hidtil var ordnede efter Søndagene.

Troens rare Klenodie. Var det første Forsøg paa at samle en dansk pietistisk Salmebog ret mislykket, blev det næste des mere betydningsfuldt. Det skyldes H. A. Brorson fra Randerup. 1729—37 var han Dia-kon i Tønder og kom derved til at virke sammen med Provst Schrader. Skønt Tønder med Landsogn var dansktalende, havde de mest tyske Gudstjenester, og ved de danske brugte man tysk Salmesang. Det var en mærkelig Begivenhed, da der lidt før Jul 1752 udkom et Hæfte med 10 Salmer af H. A. B.; det var overraskende, at der udkom danske Salmer i Tønder, hvor Tysk ansaas for Kultursproget, men selve Salmerne fik den største Betydning for Aandslivet i hele det danske Folk. Rent sprogligt har Brorsons Salmer tjent til at forædle hans danske Modersmaal. Af de 10 Salmer er de fleste endnu velkendte:

„I denne søde Juletid“, hvor han skildrer Glædens Sejr over Mismodet:

Naar Hjertet sidder mest beklemt,
da bliver Frydens Harpe stemt,
at den kan bedre klinge.
Og knuste Hjerter føler bedst,
hvad denne store Frydefest
for Glæde har at bringe.

„Mit Hjerte altid vanke“, „Den yndigste Rose“.
„Her kommer dine arme smaa“, Nyaarssalmen: „Kom Hjerte tag dit Regnebræt“.

I de følgende Aar vedblev han at udgive nye Hæfter, dels med Salmer af ham selv, dels med Oversættelser, og 1739 samledes de under Titlen: „Troens rare Klenodie“.

Brorsons Sprog er det ædleste Dansk; blødt og udtryksfuldt følger det sig efter hans Tanker. Hvor højt han staar i sproglig Henseende, ser man bedst ved at sammenligne ham med Holberg, der spækker sit Sprog med franske og latinske Ord.

Det er det danske Fællessprog, der falder ham saa naturligt. Naar han engang imellem bruger Udtryk fra Landsmaalet, frembringer det en mere farverig Virkning. Han kalder en Tavle for et „Regnebræt“, som han har gjort i sin Skoletid.

I Nr. 217 findes Verset :

Det er en liden Tid,
saa har jeg vunden,
saa er den ganske Strid
med et forsvunden,
saa kan jeg hvile mig
i Rosensale
og uafadelig
min Jesum tale.

„At tale en“ er jo Landsmaal for Rigsmaalets „at tale med en“. Landsmaalets Udtryk sætter ham tilbage til Barndomstiden, da han i Randerup Præstegaard mødtes jævnt og ligefremt med alle.

Mange af hans Oversættelser er værdifulde, man behøver blot at nævne: „Op, i kristne, ruster eder“. Brorson oversætter frit; saaledes har han omskrevet det kønne Vers.

Christi Heeres Creutzses-Fahne
so da weiss und roth gesprengt
ist schon auf dem Sieges-Plane
uns zum Troste ausgehängt.

Han kan medtage Udtryk, som er overdrevne og usmagelige for danske Folk. Saaledes er „Vær lystig i Herren hans Due og Dukke“ kun lidet hjemligt.

Brorson er Pietist, det præger mange af hans Salmer, saa de kun kan bruges i aandsbeslægtede Kredse. Men ofte synger han saadan, at han hæves over Partistandpunktet, saa alle kristne kan synge med. Det gælder de fleste Julesalmer, og naar han synger om den sidste Hjemgang („Her vil ties“ og „Den store hvide Flok vi ser“).

Bogen er ingen Kirkesalmebog; den har ikke nogen af de gamle Salmer, kun nyt. Naar den her omtales saa udførlig, er det, fordi de senere Kirkesalmebøger har optaget saa meget af den. Bogen selv er lige til vore Dage brugt i de gudelige Forsamlinger af pietistisk Retning.

Pontoppidans Salmebog 1740. Denne har indført Brorsons Salmer i Kirken. Erik Pontoppidan, f. i Aarhus 1698, var indtil 1734 Præst i Havnbjærg paa Als, derpaa Slotspræst paa Frederiksborg. Han udgav sin Salmebog 1740; den indeholder hele Kingos Salmebog paa nogle faa nær; desuden optoges 8 nye af Kingo, 90 af Brorson, nogle af Ægidius og nogle Oversættelser fra Tysk. Han forener derved det gamle med det nye. Dog satte man ikke Pris paa den i Kongeriget; 1780 indførtes den i Sønderjylland, hvor den holdt sig lige til vore Dage. Fra Begyndelsen var det en förtrinlig Salmebog, men den overlevede sig selv, saa den tilsidst trængte haardt til en Afløser.

Fra Pietismens Tidsalder skal endnu tilføjes, at der opkom nogle Salmebøger paa sønderjysk Grund, der ikke er prægede af Pietismen. Heinrich Muhlius, Generalsuperintendent i Holsten, udgav: *Hochfürstliches Schleswig-Holsteinisches Gesangbuch*, trykt i Slesvig 1712.

Præsten Marius Møller udgav 1719: „*Rendsburger anderweitiges Gesangbuch*“ til Brug for den nye Christkirke i Rendsborg, til hvilken nogle sønderjyske Landsbyer blev henlagte; den indeholdt over 700 Salmer, bl. a. en Del af den forreste tyske Digter Paul Gerhardt. 1729 udgav Præsten Heinrich Braker „*Flensburgisches Gesangbuch*“ for at faa en og samme Bog i Brug ved Gudstjenesten. 1721 havde Præsten i Haddeby Heinrich Brummer udgivet „*Nützliches und erbauliches Gesangbüchlein*“, men det er mig ubekendt, om den har været i Brug i nogen Kirke.

Man var nu godt forsynet med Salmer, baade gamle og nye. Men saa kom der en ny Aandsretning, Rationalismen, der ikke kunde bruge noget af det gamle. Under Pres af Fritæinkeriet i Frankrig og Tyskland kaster Kirkens Mænd det pietistiske Føleri bort og søger at fremstille en Kristendom i Samklang med Fornuften. Denne Fornuftreligion maatte føre Folk bort fra det egentlige i Kristendommen, alt det ubegribelige. Blandt dem, der var ivrigst for at forsvare Kristendommen, har vi Sællands Biskop Balle. Han samlede 1790 med 5 gode Mænd for at udarbejde en ny Salmebog, der dels kunde staa for de lærdes Kritik, dels passede til Almuens Begreber. En af Medarbejderne var Kaptejn Abrahamson, født i Slesvig By, en udpræget dansk Mand. Naar vi ser det fattige Resultat, de naaede til, maa vi ikke derover glemme deres gode Møning. Balle skriver, at de vil udføre et Arbejde til Folkets Nytte; han havde ingen anden Belønning at forvise dem om end deres eget Hjertes Tilfredshed. Han har den Fortrøstning, at Kristendommen ikke vil

tabe sin blide Indflydelse, selv om den for en Tid op-
hører med at være offentlig Folkereligion. Udsigterne
er saa mørke og tvivlsomme, at næppe nogen forud
kan vide, hvad Udfaldet af Tidens Bevægelser vil
blive. Nu vilde de samle en Række Salmer, der ikke
kunde give Anstød i Udtryk eller Forestillinger om
Jesu Lære og vække Fortrydelse hos tænkende Men-
nesker. — Som man ser, var der en mørk Baggrund i
Tidsforholdene for deres Arbejde. De gennemgik de
gamle Salmer fra Reformationen til Kingo og omdan-
nede dem ved at fjerne alt det, som stødte dem; der-
ved ødelagde de dem. Det meste, de benyttede, var
nye Salmer af samtidige danske Digtere, men alle
matte, uden Kraft. Resultatet blev 2 Prøvehæfter 1793
og 1795. Af disse er der udarbejdet 2 Salmebøger:
Christelig Salmebog og Evangelisk-christelig Salmebog.

Christelig Salmebog 1797 er udelukkende bestemt
for Sønderjylland; den har kun 200 Salmer. Da den
blev tilladt af Kongen, blev det bestemt, at den skulde
indhæftes som Tillæg til Pontoppidans Salmebog. Ud-
giveren er Slesvigs Generalsuperintendent Adler. Han
var egentlig Sønderjyde, født i Arnæs i Angel, men
fra sit andet Aar blev han opdraget i Altona. Han blev
Professor i København og Præst ved den tyske Kirke,
var en anset og afholdt Mand, Prædikant i Tidens Aand
og velset i dannede Kredse. Da han blev kaldet
til Biskop i Slesvig Stift, syntes han velskikket dertil
ved sin Lærdom, Anseelse og Elskværdighed. Hans
Portræt i Slesvig Domkirke viser os ham som en fin
og tiltalende Mand. Adler havde store Planer om Re-
former i Kirke og Skole. Efter manges Opfordring

moderniserede han Gudstjenesten ved sin „Agende“, men mødte uventet en haardnakket Modstand selv hos Livegne og Jordemødre. Med Salmebogen var han heldigere, da den stiltiende listedes ind som et Tillæg, der fulgte med, naar man købte Pontoppidans. Og dog er denne Salmebog vel nok den sletteste, der er udkommen paa Dansk. Han har taget de 200 Salmer fra de omtalte Prøvehæfter; skønt disse ikke indeholder megen Kristendom, gaar han et Skridt videre; hvor han finder noget positivt kristeligt, udrenser han det med Flid.

Følgende Linjer i Prøvehæfterne er ikke stærkt kristelige:

Du lærte os saa blidelig
at kende ham, som sendte dig,
med ham os at forlige.

Dog vil Adler ogsaa have „Forligelsen“ bort (Nr. 42) og skriver:

og ham at vorde lige.

Prøvehæfterne:

Af Naade led du helligste
og døde mig til Salighed
og har, idet du lydig led,
forsonet Guds Retfærdighed.

Adler (Nr. 172) ændrer det til:

For mig du led Forsmædelse,
for mig du døde, helligste.
Og Gud, min Gud formedelst dig,
Forløser, vist tilgiver mig.

Det er „Forsoningen“, der skal bort.

Prøvehæfterne:

Min Vanmagt, Herre, bedst du ved,
o hav med mig Taalmodighed.

Adler vil ikke have Mennesket skildret som afmægtigt i sin Synd, mildest talt trængende til Taalmodighed, kun som svagt og skrøbeligt.

Min Svaghed, Herro, bedst du ved,
o styrk mig i min Skrøbelighed.

Prøvehæfterne har Julesalmen

O Jesu vor Forsoner,
som kom til Jorderig,
med høje Jubeltoner
vi glade prise dig.

Adler stødes over „Forsoningen“ og „høje Jubeltoner“ og har:

O du vor Saliggører,
som kom til Jorderig,
med hellig Fryd frembærer
jeg her min Tak til dig.

Meget upoetisk og pedantisk udrydder han Ord som „Haleluja“, „Immanuel“, „Paradis“, „Klenodie“, ligeledes billedlige Udtryk som Sinai og Golgata (Loven og Naaden), Kristi Trone o. s. v.

Denne Fjernelse af kristelige Tanker og poetiske Udtryk er nøje gennemført; Vers, han ikke kan faa Bugt med, er udeladte. Undertiden stykker han en Salme sammen af flere andre. Mest viser Adler sin Mangel paa Forstaaelse af, hvad Kristendom er, ved at anføre Daabs- og Nadversalmerne under Tidssalmer, sammen med Vaar- og Høst-, Krigs- og Fredssalmer. Lovsangen for det kristne Livs Kilder stilles i Klasse med Sange om Tidens Begivenheder.

Det ser besynderligt ud, at man i Hovedsalmebogen (Pontoppidans) kan finde gode gamle Salmer i den oprindelige Form, og i Tillægget (Christelig Salme-

bog) de samme i forvansket, næsten ukendelig Skikkelse; se saaledes „Nu bede vi den Helligaand“, der hos Adler oven i Købet er opført under Afdelingen „christelig Dyd“.

Evangelisk-christelig Salmebog 1799 er en Sammenarbejdelse af Prøvehæfterne. Den indførtes i Kongeriget og Norge, men mødte megen Modstand, navnlig i Jylland, hvor man ikke vilde af med Kingos. Et kongeligt Reskript af 1820 tillod dens Indførelse i Sønderjylland. Foruden de Sogne, der hørte til Ribe Stift, indførtes den paa Als, i Sundeved, i Tinglev og flere Steder.

I de tyske Menigheder indførtes *Allgemeines Gesangbuch 1781*, samlet af J. A. Cramer, Tysker af Fødsel, en Tid Hofpræst i København, hvor han havde et godt Navn som en rettænkende og elskværdig Mand. Efter at han en Tid havde været Superintendent i Lybæk, blev han Professor i Kiel. Han har ikke meget tilovers for Schraders Salmebog, hvilken han overlegent overlader til privat Opbyggelse. Af de 914 Salmer, Cramers Bog indeholder, er ikke mindre end 245 af ham selv; disse gør Indtryk af at være ganske overfladiske uden nogen dybere Forstaaelse af Kristendommen og uden Dybde i Følelsen. Han indfører C. F. Gellerts Salmer.

Det er, som om den Tid har opgivet at naa ind til det dybeste fællesmenneskelige og i Stedet derfor henvender sig med Salmer til de forskellige Stænder. Bogen har Salmer for Købmænd, Haandværkere, Kunstnere, Arbejdere, Soldater og Søfolk. I Nr. 813 staar der:

Wir ruhn in eines Königs Schoosz,
der unser Freund und Vater ist,
weil du sein Gott und Vater bist.

Paa den Tid har man i Kiel loyale Følelser overfor Kongen.

Det højtt travende dækker ofte over Fattigdommen, men naar undertiden det latterlige:

Efteraarssalmen Nr. 835 har dette Vers:

Auf traubenvollen Hügeln schallt
des Winzers Lob und wiederhallt
von Berg' auf Berg; denn Most und Wein
giebt uns der Herr, uns zu erfreun.

Man skulde tro, at Sønderjylland var et vindyrkende Land.

Ved Bogens Fremkomst klagedes der over, at det var vankeligt at finde en Salme, som passede til Søndagens Evangelium.

Naar en saadan Salmebog kunde bruges i over 100 Aar, maa den religiøse Trang ikke have været synderlig stor i de Egne, hvor de havde tysk Gudstjeneste.

Det 19. Aarhundrede bragte et stærkt Opsving i alt aandeligt Liv i Danmark, ogsaa i Kirkeliv og Salmesang.

Præsten C. J. Boye i København udgav flere Bind „Aandelige Digte og Sange“. Han formaar i Reglen ikke at fortolke det dybeste i en kristens Hjerte, men nogle af hans Salmer bliver dog gærne brugte: „Lyksalig den, som ydmyg tror“, „Bliv hos os, Mester, Dagen hæl-der“, „Lidt kun det baader, at Mesteren Huset opbygger“, „Dybt hæl-der Aaret i dets Gang“ o. fl.

H. A. Timm, Præst paa Amager, udgav „Aandelige Sange“. Kendte er: „Træd frem min Sjæl paa Aarets Morgen“, „Under dine Vingers Skygge“, „Bliv hos mig, kære Herre Krist“ o. fl.

B. S. Ingemanns største Bidrag til dansk Salmedigtning er hans Morgen- og Aftensalmer med deres uovergaaede Naturskildringer og tillige saa ægte danske, jævne i Udtrykkene. Derimod har kun meget faa af hans Højmessesalmer, der slutter sig til hvert Søndagsevangelium, vundet Indgang i Menigheden. Grunden er dels den, at de mangler den dybeste Forstaaelse af Herrens Gærninger, dels, at vi har saa stor en Rigdom af Salmer paa Dansk.

Størst af Aarhundredets Salmedigtere er N. F. S. Grundtvig; hos ham møder vi den fuldeste Indsigt i, hvad Kristendom er; hans Tro paa Gud og Ordets Sejr staar paa Højde med den, vi mødte i Reformations-tidens Salmer. Hans Oversættelser, mest fra Latin og Oldengelsk, er meget frie og har ofte kun brugt enkelte Tanker og Udtryk. Tallet paa hans egne Salmer, Bearbejdelser af ældre og Oversættelser beløber sig til ca. 1400.

Kingo hørte til den „rettroende“ Retning, som Brorson til den pietistiske, men Grundtvig er ved Tale og Skrift Banebryder for en hel ny Retning, den kirkelige, oftest kaldet den grundtvigske. Grundtvigs Salmer naar dog ogsaa ud til andre end dem, der ellers deler Anskuelse med ham og kalder sig hans Venner. Vi kan i vore Dage ikke tænke os en dansk Menighed, der lever sit Liv uden at bruge hans Salmer.

Den Tid er forbi, da man som i Reformationstiden og under Pietismen fik sine Salmer Syd fra; der er nu opvokset en stærk Salmedigtning paa dansk Grund, og denne overgaar langt, hvad vi i Tidens Løb har laant fra Udlandet.

Den første Samling, som optog de nye Salmer, var *Meyers og Boesens Psalmebog 1844*. Det var Tønderregnsens Præster, der var virksomme for Salmesangen. C. W. Meyer var først Præst i Abild senere i Vilstrup og døde 1859 som afskediget Slesvigholstener. U. S. Boesen var først Præst i Nørre-Løgum, senere i Oksenvad-Jels og i Fjelstrup. Han blev Slesvigs Biskop med Bolig i Flensborg; efter Sønderjyllands Afstaaelse flyttede han til Vejle, hvor han døde 1867. Det var Meyer, der gjorde det første Arbejde støttet af Provsterne Rehhof og Ahlmann, og Boesen skulde navnlig hjælpe med det sproglige; Udgaven 1861 besørgedes af Boesen alene. Forfatterne saa det nærmest som deres Opgave at benytte Pontoppidans Salmebog som Grundlag, da denne ansaas som indgroet de fleste Steder; over 400 Salmer er derfor tagne af denne. Dernæst har de taget en Del flere med af Kingos og Brorsons Salmer, end Pontoppidan havde. Af de nye danske Salmer har de optaget nogle af Grundtvig, mange af Ingemann, en Del af Timm og Boye. Nogle nye Oversættelser fra Tysk er komne med navnlig tagne af Schraders Salmebog. Skønt Bogen har adskillige nye danske Salmer, gør den dog ikke Fyldest som en tidsvarende dansk Salmebog.

Den naaede ikke stor Udbredelse. Efter Sprogreskripterens Fremkomst indførtes den navnlig i Mel-

lemslesvig, men fortrængtes snart af *Roskilde Konvents Salmebog 1853*. I mange Aar var der ført forgæves Forhandlinger om en Afløser af den slette „Evangelisk-christelige“. Ovennævnte har dog taget alt for meget Hensyn til de rationalistiske Salmer og for lidt til de nye, især Grundtvigs; nogle af hans Salmer forandres paa en uforsvarlig Maade; se Nr. 284. Alligevel indførtes den mange Steder i Sønderjylland, og den blev modtaget med Glæde, da man gennem den fik Adgang til den nyere danske Salmesang. Senere er Bogen forbedret ved 2 fortrinlige Tillæg, men de er ikke komne Sønderjylland til Gode, da denne Provins imens var bleven erobret af Prøjsen. Den nye Styrelse fjernede den fra alle Skoler og forbød dens Indførelse i Kirkerne. Den havde ikke overalt afløst Pontoppidans, men paa sine Steder holdt den sig meget længe. I Bov beholdt man den saaledes til 1907.

Et Par Forsøg paa at forbedre Salmesangen skal her nævnes. 1856 udgav Præsten i Adsbøl N. E. Engel en Salmebog, der dog ikke vides at være bleven indført i nogen Kirke. Som Tillæg til Pontoppidans Salmebog udgav Pastor A. Leth i Aabenraa „Hundrede Psalmer“ 1851, hvilke blev forøgede til: „To Hundrede Psalmer“ 1866.

For de tyske Menigheders Vedkommende havde der længe været Stilstand; Cramers Salmebog var den mest udbredte, men dens Mangler, dens højtravende Tomhed, maatte være iøjnefaldende. I 1869 kom der et Udkast til en hel ny Bog med 524 Salmer, men først 1884 forelaa

Evangelisch-lutherisches Gesangbuch der Provinz Schleswig-Holstein. Af Bogens 510 Numre er de 128 optagne uforandrede af Cramers. Af Luther findes 17 Salmer; han har skrevet 38 ialt; af Paul Gerhardt haves 30, af Cramer 7 o. s. v. Det er med en vis Spænding, man tager en saadan Salmebog i Haanden for at se, hvad der fra tysk Side bydes Menigheden; hvordan vil Byttet være med Hensyn til Salmer i de Menigheder, som slipper deres danske Gudstjeneste og faar tysk i Stedet? Indtrykket bliver meget fattigt. Det meste af Bogens Indhold er mat. Man behøver blot at se paa Julesalmerne, 14 i Tallet, deraf 2 af Luther, men ellers intet af det, som i danske Menigheder tolker og forhøjer Julestemningen. Ikke en eneste af vore danske Digteres Salmer er naaet til i Oversættelse at faa Plads i denne Bog; de kunde ellers mange Steder have bødet paa Fattigdommen. Det bemærkes, at i Registret begynder hele 13 Salmer med „Ach“!

Ogsaa i de danske Menigheder var der Trang til en ny Salmebog. Pontoppidans og Evangelisk-christelig Salmebog var det ikke ønskeligt at beholde. Roskildesalmebogen kunde være levedygtig, naar dens to Tillæg indførtes, men det forhindrede Myndighederne. Fra 1884 til 88 arbejdede et Synodeudvalg, og 1889 udkom *Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktulende Menigheder i Slesvig*.¹⁾ Som Helhed er den et fortrinligt Arbejde. Man møder gamle Salmer som: „Glædelig vil vi Halleluja kvæde“, den gamle Form af „Nu bede

---

¹⁾ Jævnfør herom Hans Nissens Afh. i dette Tidsskrifts Aarg. 1889, S. 314 ff.

vi den Helligaand“ (Nr. 8), men ogsaa den nye (Nr. 188), „Forlen os Freden“ o. a. Grundtvig er godt repræsenteret. „Stjærnernes Skaber“, „Stod med Christ vi op af Døde“, „Paaskemorgen slukker Sorgen“ og flere er tagne med, som ikke findes i den kongerigske nye Salmebog „For Kirke og Hjem“. „Hyggelig rolig“ har sine 8 Vers, „Aand over Aander“ 2 Vers, „Her vil ties“ af Brorson er i sin smukke oprindelige Form. Der er medtaget en Del engelske Sange, som ikke kan regnes til Salmerne: „En Vej eller anden“, „Fortæl det gamle Budskab“, „Jeg er fremmed“, men det er vist rigtigt ikke at drage Grænserne for snævre i vor Tid. I enhver Salmebog vil man finde en Del overflødige optagne og savne andre. Det er dog en iøjnefaldende Mangel, at man ikke finder „Mindes vi en fuld- tro Ven“, „Herren han har besøgt sit Folk“, „Kirkeklokke, ej til Hovedstæder“ o. fl.

Men selv med disse Mangler har de danske Sog- menigheder nu en smuk Samling Salmer af nye og gamle, der vidner om, hvad det danske Kirkefolk i Fortid og Nutid ejer af Lovsang til Menighedens Herre.

Mine og min Families Oplevelser under Krigen 1864.

Af L. v. Rosen.

De efterfølgende, i 1897 nedskrevne, Optægnelser skyldes den i 1905 afdøde Forpagter Rosen paa Rønhave, en Broder til Overpræsident Rosen i Flensborg, hvis Dagbog fra Krigen 1864 vi offentliggjorde i Tidsskriftets Aargang 1908. Retskrivningen er gengivet i noget ændret Skikkelse.

Rygtet om, at Dannevirkestillingen var rømmet, og at Armeen var paa Tilbagetoget til Dybbølstillingen, havde naaet os, der boede paa Rønhave, en lille halv Mils Vej fra Sønderborg, den 7de Februar. Ved Sengetid samme Dag fik vi ved et ridende Bud fra Sognefogden Tilsigelse om i Løbet af Natten at skulle modtage i Indkvartering 9de Bateria (Major Schreiber) med Officerer, Underofficerer, Mandskab og 119 Heste. Vi fik tralvt med at gøre alt i Orden til den i vore Øjne store Indkvartering, men vi var uerfarne i, hvad der krævedes under slige Forhold, og vi var uvidende om, i hvilken Tilstand Batteriets Mandskab og Heste befandt sig, og vore Forberedelser viste sig derfor ogsaa at være højst ufuldkomne.

Først henimod Morgenstunden rykkede Batteriet ind paa den store Gaardsplads; langsomt slæbte de dødtrætte Heste Kanonerne ind, medens Mandskabet

hængende paa Hestene og Kanonerne endnu sov, uvidende om, at Maalet nu var naaet, og at Hvilen vinkede. Batterichefen maatte fra Hesten bæres op paa sit Værelse og laa siden syg i flere Dage, Konstablerne kunde kun med største Anstrængelse komme af Sadlen, og alle var i Begyndelsen saa stive i Kroppen, at de næsten ikke kunde røre sig. Vi gjorde vort Bedste for saa vidt muligt at tilfredsstille Mandskabets Trang til Varme og Føde og et nogenlunde bekvemt Natteleje, men vore Bestræbelser kunde kun lidet tilfredsstille saa mange, af hvilke hver enkelt trængte til Pleje. Lidt efter lidt kom dog Mandskabet til Ro, og da Morgenen gryede, nød alle den højst behørlige Hvile.

Efter nogle Timeis Søvn var det med blandede Følgeser, jeg gik ud i Gaarden for at begynde mit Dagsarbejde; jeg var forberedt paa, at jeg nu ikke længere var uindskrænket Herre, men vilde komme til at dele Kommandoen med de militære Avtoriteter, og det smagte jo ikke i Begyndelsen, men det gjaldt jo nu om at tage Tingene, som de var, og baade min Kone inde i Huset og jeg ude saa med godt Mod de forandrede Forhold i Øjnene. Allerede strax fandt jeg i Premier-Lieutenant Bentzon en udmærket Allieret i at ville opretholde Orden, saameget det kunde lade sig gøre under de vanskelige Forhold, og ved hans Hjælp kom alt snart i en nogenlunde regelmæssig Gænge. Lieutenanten foragtede Hvilen og var tidlig og sildig overalt paa Færde. Hestene stod ved Liner bundne paa Kørebanen paa Loen; Størstedelen af Sæden var tærsket, men et utærsket Havregulv henlaa endnu.

Baade Lieutenant Bentzon og jeg satte lige megen Pris paa dette Havregulv; han for sine udmattede Hestes Skyld, som nok kunde trænge til en lille extra Ration en Gang imellem, og jeg for mine Køers Skyld, som jeg jo maatte være forberedt paa at komme til at fodre med Havrekærver, da det snart blev umuligt for os at faa Sæd malet. Talte jeg imidlertid et godt Ord for mit Havregulv, saa lagde Lieutenanten det døde Øre til, men det var jo godt, at Havrekærverne paa Als er saa drøje. Næsten inden vi havde ordnet alt, anmeldte Sognefogden Kristian Jacobsen ny Indkvartering, denne Gang anden Divisions Stab, General du Plat, med Stabschef Major Schau og Adjudanter m. m. Nu fik vi travlt i Huset; vi maatte indskrænke os til den mindst mulige Plads, og der skulde jo desuden sørges for Mad. Allerede ved Middagstid ankom Generalen, som blev indkvarteret i vor Dagligstue, medens Major Schau fik et Værelse ved Siden af. Imidlertid fandt Generalen sig ikke tilfreds med Forholdene hos os, og allerede næste Dag flyttede Divisions-Staben ind til Sønderborg, og saaledes blev de elskværdige Officerers Ophold i vort Hus kun kort. Vi var dog godt fornøjede med Flytningen, da det jo, navnlig for Husmoderen, er forbunden med store Vanskeligheder i en Forpagtergaard at skulle tilfredsstille højere Officerers berettigede Fordringer. Samme Dag ombyttedes 9de Batteri med 7de Batteri, Capitain Johanssen, men allerede efter to Dages Forløb rykkede 7de Batteri ud igen, og Major Schreiber kom atter tilbage, og vi beholdt nu dette Batteri, til Branden paa Rønhave indtraf. I Stedet for Divisions-Staben rykkede nu 4de

Infanteri-Brigades Stab, Oberst Høeberg, ind og forblev til 6te Marts, senere kom Oberst Faaborg, derefter Oberst Hein og endelig i April Major Stricker, alle med Adjudant og Ordonansofficer samt Skriver. Den 10. Februar indkvarteredes desuden en Feltvagt paa 50 Mand, som den 21. Februar forøgedes til 100 Mand, og endelig blev der den 25. Februar indrettet en Telegrafstation. Til eget Brug var tilbage to Værelser til Familien, et Værelse til mig samt en fælles Spisestue, et Værelse ovenpaa til Mejerske og Husjomfru og et til Pigerne. Til Eleverne Berg og Rottbøll havde jeg allerede straks ved Indkvarteringsens Begyndelse lejet et Værelse i den nærliggende By Kjær, og her forblev de boende til henimod Jul.

Det var en stor Behagelighed for alle Parter, at Indkvarteringen blev nogenlunde stabil, saa at vi lærte hverandre at kende og kunde indrette os med hverandre. Alle Officerers Naturalforplejning blev afleveret i Køkkenet, og Officererne nød Maaltiderne sammen med min Familie ved vort Bord i den ret rummelige Spisestue. Vi udgjorde et Selskab af 12 à 14 Personer, senere blev vi dog ofte flere ved Officerers og andres tilfældige Besøg. Eleverne spiste med os. Kun om Søndagen kom der Vin paa Bordet fra min nogenlunde velforsynede Kælder.

Vi havde dengang tre Børn, hvoraf den yngste, Paul, var født den 16de Januar. Da min Kone selv nærede Paul, lagde Drengen megen Beslag paa hendes Tid; hun selv var medtagen efter Barselsengen, og Børnene skrantede til langt ud paa Sommeren. Det var derfor under disse Forhold meget heldigt for os,

at min Søster Caroline var kommen til os fra Flensborg lige inden Dannevirkestillingen blev rømmet, hun var os til stor Nytte i denne travle Tid.

En usædvanlig dygtig Mejerske, født i Byen Slesvig, passede Mejeriet paa 150 Malkekøer, og Husjomfru, Kokkepige, Stuepige, Barnepige samt 6 Mejeripiger udgjorde det øvrige kvindelige Personale; desuden havde vi 16 mandlige Tjenestefolk paa Kosten. Husjomfruen var en dygtig Pige, en Snedkerdatter fra Augustenborg med et roligt Temperament, og hun klarede sig fortræffeligt under de meget vanskelige Forhold, som nu var indtraadt, navnlig paa hendes Omraade. Underofficererne gjorde sig jo først og fremmest gode Venner med det kvindelige Personale for at faa lidt Hjælp ved Madlavningen, laane det ene og det andet, faa Toddyvand m. m.; men Køkkenet var desuden fuldt af Officersoppassere og af Mandskab, som alle ønskede en eller anden Haandsrækning. Alt gik dog fredeligt og ordentligt til baade i Køkkenet og ude, og der var aldrig Anledning til Klager fra vor Side; Disciplinen var fortræffelig. Mejersken havde fra Morgen til Aften travlt med at sælge Smør og Mælk; Officersopperne kom fra Dybbølstillingen og fra Barrakkerne for at hente Smørret, og Dagens hele Mælkeproduktion blev solgt til gode Priser, saa at min Tegnebog, som jeg altid bar hos mig, snart blev vel fyldt. Som allerede fortalt, var Batteriets Heste ved Liner bundne paa Køreloen, og Konstablerne laa ved deres Heste. Kanonererne og Vagtmandskabet søgte derimod helst til den lune Kostald, og min brave Røgter Eskild havde jo ofte vanskeligt nok ved at klare sig. I

Begyndelsen gik det endnu ret godt, men senere, da Feltvagterne forøgedes, blev det umuligt at formaa Soldaterne til at forlade Fodergangene før efter Klokken otte, og saa maatte endda ofte Officererne tilkaldes for at ryddeliggøre Stalden. Fodringen og Malkningen kom derfor meget sent i Gang om Morgenen. Vi fodrede rigeligt med Hø og med Havrekærver, da vi ikke kunde faa Sæden malet, men Køerne, som jo mest var Nybærere, malkede fortræffeligt. Jeg holdt Anglerkøer, som fornyedes ved Indkøb af tre Aars kælvfærdige Kvier, og som leveredes i Oktober Maaned. Officershestene tog jo en stor Del af Hestestalden i Beslag, men jeg kunde dog ogsaa beholde mine Heste derinde, ved at sætte to og to sammen i en Baas. Februar og en Del af Marts forløb saaledes, uden at vi mærkede videre til de Besværligheder, Krigens i Reglen medfører for Befolkningen; den ene Dag gik som den anden. Konversationen, naar vi samledes ved Bordet, drejede sig om, hvad der passerede paa Dybbølbakke, hvorfra Kanontordenen mindede os om, hvor nær vi var Krigsskuepladsen. Vinteren var i 1864 baade streng og langvarig.

Fuglevejen til Dybbøl Bakke var rigelig 6000 Alen, Gaardens Afstand fra Sundet var 300 Alen, og Allsund havde ved Rønhave en Bredde af 1000 Alen.

Da vi i Midten af Februar var nogenlunde komne i Orden i Huset, var Tiden inde at faa vor lille Søn døbt, og der blev da med Sognepræsten Krogh-Meyer i Ulkebøl aftalt en Dag, hvor han med sine Damer skulde komme til Rønhave for at forrette den hellige Handling. Mine to Brødre Sigismund, Souschef ved

Overkommandoen, og Jacob, Ordonansofficer hos Oberst Lasson, havde lovet at være nærværende og ligesaa alle hos os indkvarterede Officerer. Mine Brødre lod imidlertid vente længe paa sig, og da de endelig kom, fortalte de om en større Forpostfægtning, begge havde deltaget i; de var saaledes lovligen undskyldt. Middagen var ikke videre livlig, allerede den Gang var Stemningen meget trykket, og saaledes vedblev det til Krigens Slutning. Den 20. Februar blev Broder Jacob let saaret i en Fægtning paa Dybbøl, han blev ført til Augustenborg Lazaret og derpaa til København og blev efter sin Helbredelse ansat som Adjudant hos General Hegermann i Jylland.

Da vi var naaet til henimod Midten af Marts, og Is og Sne begyndte at smelte, blev Livligheden paa Dybbølbakke større; Kanonskuddene faldt tættere og tættere, og vi syntes næsten, vi manglede noget, naar en Gang de dumpe Drøn udeblev. Ingeniørerne fik nu travlt med paa mine Marker at anlægge Skanser og at grave en dækket Kolonnevej; denne sidste gennemskar 5 af mine Marker fra Gaardens sydlige Grænse til Arnkilsøre i en Længde af 6000 Alen; den var saa bred, at en Ammunitionsvogn kunde passere den. En Raps- og en Hvedemark blev gennemskaaren paa langs, og det vil forstaas, at herved meget blev ødelagt. Først i Juni, da Preusserne havde taget Als, blev alt atter jævnet med Jorden.

Rønhave laa aldeles synlig for Fjenden; med Kikkerten kunde han observere alt, hvad der foregik paa Gaarden og i dens nærmeste Omegn. Vi vidste, at Fjenden havde anlagt Skanser paa Højderne lige over

for os, men vi vidste i lang Tid ikke, hvad han tilsigtede dermed. Den 17. Marts lærte vi Rækkevidden af Fjendens Skyts at kende, idet paa denne Dag til alles Overraskelse den første Granat fra Broagerland naaede Sønderborg. Fra denne Dag af blev Preussernes Beskydning af Dybbøl Skanser efterhaanden livligere og livligere, og der mentes, at et Angreb paa Skanserne nu var nær forestaaende.

Efter en Samtale med min Broder besluttede jeg da at bringe min Kone, Børnene og Søster Caroline i Sikkerhed. Sengetøj, alle Klæder osv. og Barnepiggen blev pakket paa en Arbejdsvogn, og saa kørte vi en Morgenstund omkring den 25. Marts afsted til Nordborg. De gode Nordborgere havde ikke set ret meget til Krigen i Nærheden og var ikke vante til at modtage Flygtninge, og vi havde megen Vanskelighed med at finde et passende Logis. Senere, da Sønderborgerne efter Bombardementet flygtede herop, lærte ogsaa de den offervillige Hjælpsomhed, som udmærkede hele den øvrige alsiske Befolkning, der ligesom de selv led under Krigens Rædsler, at kende.

Nu var jeg da for første Gang skilt fra Kone og Børn, da jeg om Aftenen alene kom tilbage til Rønhave. Vi fik nu mere Plads, da jeg jo kun behøvede et Værelse; Huset kom nu til at ligne en Kaserne. Vor Levemaade blev dog uforandret, og alt gik sin jævne Gang. Rygterne om en af Preusserne projekteret Overgang til Als gjorde, at Feltvagterne forstærkedes, og Vanskelighederne ved Kreaturerne Pasning blev stærkt forøgede ved, at Mandskabet stadig søgte sit Nattekvarter i Kostalden. For Husjomfruen og

Mejersken blev ogsaa alt besværligere, da de jo nu tilmed maatte undvære Husmoderen.

Saa begyndte den 1. April Bombardementet paa Sønderborg med alle dets Rædsler. Jeg red den første Morgen ind til Byen for at se, hvorledes det saa ud. Broder Sigismund viste mig, hvorledes en Granat var falden ned paa hans Skrivebord i Apoteket; han selv havde dog til al Lykke været fraværende. General Gerlach havde forlagt sit Hovedkvarter til Ulkebøl Præstegaard, medens Staben blev indkvarteret hos Aftægtsmand Hans Claussen og i Fru Morgenstjernes Gaard, alt kun en Fjerdingsvej fra Sønderborg. I den første Tid besøgte jeg der ofte min Broder, og vi red stundom ud med hinanden i det skønneste Foraarsvejr. Han skulde en Dag inspicere en ved Alssund imellem Sønderborg og Rønhave nyanlagt Skanse og opfordrede mig til at følge ham derud; da vi kom i Nærheden, begyndte de fjendtlige Batterier at beskyde Skansen; han fortsatte sin Vej, men jeg foretrak at opgive Følgeskabet og forsøgte at komme i Sikkerhed. Tapper var den kære Broder. Jeg traf for faa Aar siden i Halmstad en svensk Oberst Hjellmann, som havde været med ved Dybbøls Forsvar. Han fortalte, at Sigismund en Dag havde inspiceret en Skanse paa Dybbølbakke; Kanonaden havde været overordentlig stærk, og Skansens Besætning, hvoriblandt Obersten, havde gemt sig, saa godt den kunde. Sigismund var dog stegen op paa Brystværnet og havde en lang Tid med Kikkerten observeret Fjendens Stilling. Hesten, min Broder red, tilhørte mig. Rønhave skulde stille to Dragonheste, og disse var allerede indkaldt i Decem-

ber 1863. Sigismund, som dengang var Stabschef ved Hertugdømmernes Generalkommando i Kiel, fik Tilladelse til at udtage Hesten af Eskadronen og bruge den som Tjenestehest; han red Hesten ogsaa om Morgen den 18. April. Senere i Avgust fik jeg at vide, at Hesten stod i et Depot paa Fyn, og at den skulde sælges. Jeg købte da Hesten tilbage og har stadig redet den i de 1½ Aar, jeg endnu boede paa Als.

Efterhaanden maatte jeg gøre mig fortrolig med den Tanke, at Rønhave-Batterierne nu snart vilde blive beskytete fra Skanserne lige overfor, hvorved vor nærmeste Omegn vilde blive usikker, og selve Gaarden vilde være i Fare for at blive nedskudt. Da dog Tiden til Foraarssædens Lægning var inde, besluttede jeg desnagtet at begynde med Saaningen, og en Dag, jeg tror det var den 10. April, rykkede jeg i Marken med 11 Par Heste og satte Harvningen i Gang. Næppe var dog Arbejdet begyndt, før en Granat fra Sundevedsiden kom susende og sprang et Stykke bagom Hestene; Preusserne syntes ikke om denne fredelige Idræt midt under Krigen. Skyndsomst tog vi nu Flugten, og der blev ikke noget af Saaningen før efter den 20. April, da Fjendtlighederne faktisk var ophørte.

Den 13. April om Formiddagen stod jeg med Mejsersken, som gjorde Afregning for forrige Dag, i Vinduet i mit Værelse, som vendte ud imod Sundet. Bedst som vi staaer der, kom en Granat susende og sprang et halvt Hundrede Skridt fra os; jeg tog senere paa Dagen et Stykke af den op, det ligger endnu den Dag i Dag paa mit Skrivebord og bruges som Brevpresse. Nu blev den ellers saa tapre Mejserske skræmt, hun er-

klærede, at hun nu ikke vilde blive længere paa Gaarden. Saa bestemte vi med det samme Afrejsen til samme Aften; jeg kunde ikke forsvare at forsøge at holde Folkene længere tilbage og maatte tænke paa at redde, hvad reddes kunde. Vi fik nu travlt! Køerne blev jaget ud i Gaarden, og min flinke Røgter Eskild satte sig i Spidsen for de 150 Køer, lokkende og kaldende, medens Folkene fordeltes paa Siderne af Flokken. Saa gik det i en Fart over den bare Mark, hvor alt var synligt for Preusserne, ned ad Kjær By til, medens en eller anden Ko nappede til de spæde Græstraa; der blev ikke skudt paa Flokken, og snart naaede vi de af Hegn dækkede Veje nede i Byen. Og nu viste det sig, med hvilken Opofrelse og Uegennyttighed den ene hjalp den anden i denne trange Tid. Baade de store Gaarde og Bønderne tog saa mange Køer paa Stald, som de paa nogen Maade kunde faa Plads til, og dog var de alle belemrede med stærk Indkvartering. Allerede næste Formiddag kom Røgteren med den glade Efterretning, at alle Køer havde faaet Staldplads i en Omkreds af $1\frac{1}{2}$ Mil. Imidlertid havde vi hjemme travlt med at pakke ind. Alt skulde jo være færdigt inden Aften, men der var jo villige Hænder nok til at hjælpe, og 10 Vogne stod snart fuldtlæssede med Møbler og Kasser. Officererne beholdt deres Senge og det nødvendigste Bohave og maatte fra nu af selv sørge for deres Forplejning. Saa ventede vi, indtil det blev mørkt; med Halvdelen af Vognene kørte vi sønderpaa, med Halvdelen nordpaa, Skridt for Skridt, for at ikke Fjendens Opmærksomhed skulde vækkes af Vognrummelen. Møblerne m. m. aflæssedes

hos Bolsmand Clausen i Ulkebøl Nørremark, som velvillig havde overladt mig et Værelse til dette Brug, og her henstod Størstedelen af dem til December Maaned. Jomfruerne kørtes til Avgustenburg, Pigerne tog til Forældrene eller Bekendte, og det mandlige Personale søgte Husly, hvor det kunde træffe sig. Hestene og Hestepasserne fik jeg sat ind i en Bondegaard i Rønhaves umiddelbare Nærhed, hvilken Gaard Militær-avtoriteterne velvillig havde overladt mig til dette Brug ved at fritage den for anden Indkvartering. Jeg selv tog med mit Køretøj og min Ridehest til Præstegaarden, hvor de altid gæstfrie Præstefolk til Trods for den store Indkvartering skaffede Plads til mig, Kusk og Heste.

Allerede for 5—6 Dage siden, da Forholdene paa Dybbølbakke forværrede sig, havde jeg hentet min Familie fra Nordborg og faaet et Værelse til dem hos Hjulmand Iversen, lige op til Præstegaardens Have. Vi gjorde dette for hvilket som helst Øjeblik at kunne være færdige til Afrejse til København, naar Forholdene skulde byde det. Søster Caroline afrejste dog straks for over København og Lybæk at rejse tilbage til Moder, som endnu boede i Flensborg. Min Kone havde under de Dage tilbragt sin ledige Tid i Præstegaarden og havde tillige med Familien deltaget i Middagsmaaltiderne sammen med General Gerlach og Overkommandøens øvrige Officerer; ligesaa gjorde jeg de sidste Dage inden Dybbøls Fald, og vi havde derved Lejlighed til daglig at være sammen med min Broder under hans sidste Levetid.

Den 14. April, Dagen efter at jeg havde forladt

Rønhave, var det min Kones Fødselsdag; det var en herlig Foraarsdag, Pastor Krogh-Meyer havde spist Frokost med os i min Kones Værelse, og vi havde drukket hendes Skaal i en af de faa Flasker Portvin, som var bleven tilovers af mit Vinforraad, da der kom nogen løbende med Efterretningen om, at Rønhave brændte. Vi gik da alle ud til en nærvæd beliggende Mark, hvorfra der var nogenlunde fri Udsigt ad den Kant, og en vældig Røgsky viste os, hvorledes den smukke Gaard nu gik op i Flamme. Preusserne havde ved en Granat sat Ild i Loens Tag, og efter faa Timer var den nyopbyggede Gaard nedbrændt. Gaarden brændte for os den 9. April 1860 og var af Ejeren, Orlogskaptajn Møller, solidt og smagfuldt bleven opbygget. Da jeg om Eftermiddagen kom til Rønhave, viste det sig, at de stærke Mure havde modstaaet Ildens Kraft; kun et Par Steder havde Granaterne slaaet Hul i dem, men Hullene var ej store. Bryghuset, en med Tagpander tækket mindre Bygning, hvor jeg Sommeren i Forvejen havde tilbygget to Værelser til Eleverne, stod imidlertid ubeskadiget. Der var gaaet Ild i den kostbare Mødding, der var usædvanlig stor, da de 117 Artilleriheste havde bidraget saa betydeligt til dens Vækst. Der blev fra Sønderborg tilkaldt en Sprøjte; der var nu ikke noget mere at slukke, og de ypperlige københavnske Brandfolk, som var ankomne under Sønderborgs Bombardement, fik snart Ilden slukket; der var Vand nok i de Gaarden omgivende Grave. Alle Svinene, 70 Stykker, havde jeg maatte lade blive tilbage; der var ingen Steder at bringe dem hen, og ingen Slagter kunde købe dem, da al Handel var op-

hørt. Svinerøgteren havde fundet Kvarter i Nærheden af Gaarden og havde lovet mig at ville sørge for Svinenes Fodring og at ville forsøge at faa dem ud af Stalden, naar Ild udbrød paa Gaarden. Det var ogsaa sket, og der fortaltes mig, at Soldaterne havde anstillet en ivrig Jagt paa Dyrene. Jeg saa aldrig senere noget til min Svinebesætning og formoder, at der maa være spist mangen en Svinesteg i de paafølgende Dage paa min Bekostning; med Høns og Ænder var det nok gaaet ligesaa.

Nu kom de sørgelige Dage, hvor Armeen med Resignation maatte holde ud i Skanserne, som uafledelig overdængedes med Granater, saa at Bulderet, navnlig om Natten, næsten var utaaleligt. Vi kunde vanskeligt beslutte os til at forlade vor kære Ø og blev til den 18. April om Morgen, da vi paa min Broders Raad fra Høruphav afrejste til København, hvor vi fik Plads i en Ungkarlebolig, som min Broder Jonas og en Ven af ham, Herr Manhardt, beboede, og hvori ligeledes min Broder Alfred med Familie havde en tilfældig Bolig. Vejret var den Dag smukt og smilende; straks efter at vi var naaede ud af Bugten, saa vi at Kampen paa Dybbølbakke havde begyndt, og at saaledes Preusserne maatte have stormet; da vi kom til Svendborg, bekræftedes dette, men nærmere vidstes der ikke, og først i Korsør erfarede vi, at Preusserne havde taget Dybbølstillingen, men at Als var forbleven i vore Hænder. I Roskilde kendte man allerede en Mængde Detailler fra den sørgelige Dag; der sagdes, at min Broder var falden. Da vi naaede til København og paa Banegaarden blev modtagen af min Broder Jonas,

erfarede vi imidlertid, at Sigismund var saaret og fangen; hans Kone var i Begreb med over Lybæk at forsøge at finde ham paa et Lasaret i Sundeved; jeg saa hende dog et Øjeblik inden Afrejsen.

Da Kone og Børn nu var i kærlig Pleje hos nære Slægtninge, forlod jeg allerede næste Morgen København og rejste samme Vej tilbage til Als. Jeg havde bestilt mine Heste til Høruphav, og hen paa Eftermiddagen var jeg paa Vej til Ulkebøl Præstegaard. Imellem Høruphav og Ulkebøl mødte jeg en af Overkommandoens Officerer; denne fortalte mig, at min Broders Lig samme Dag af Preusserne var sendt over til Als og nu henlaa i Ulkebøl Kirke; min Broder var haardt-saaret funden paa Dybbølbakke, var bragt til et Johanniter-Lazaret i Nybøl og var om Natten død af sine Saar; Officeren overleverede mig min Broders Pengepung, Brillen m. m. til videre Besørgelse til hans nærmeste Efteladte. Saa kørte jeg til Ulbebøl Kirke; her laa den kære Broders Lig indsvøbt i et graat Tæppe uden Klæder paa. I to Rader henlaa der i Sakristiet 12 Lig af tapre Officerer, faldne ved Skansernes Forsvar, blandt dem General du Plat, Oberst Bernstorff osv. Distinktionerne, Støvler, Strømper, Knapper manglede alle; de preussiske Soldater havde frataget Ligene disse Ting og beholdt dem som Erindringer. Efter faa Dages Forløb overførtes samtlige Lig til København. Min Broder efterlod sig Enke og seks smaa Børn.

I Præstegaarden blev jeg som altid vel modtaget; mine Heste henstod i god Behold i den af mig tidligere omtalte Bondegaard tæt ved Rønhave. Fjendt-

lighederne var saa godt som ophørt, endskønt Vaabenstilstanden faktisk først indtraadte den 15. Maj. Dette Tidspunkt kunde jeg dog ikke afvente for at paa-begynde Foraarssaaningen, og denne Gang lagde Preusserne mig ingen Hindringer i Vejen. Ved velvillige Venners og Naboers Hjælp blev Sædekornet anskaffet, og snart var vi i travl Virksomhed; det var dog forbundet med store Vanskeligheder at faa Kløverfrø m. m., men da der var daglig Forbindelse imellem Høruphav og det øvrige Danmark, naaede jeg dog at faa alt anskaffet og at faa Foraarsarbejdet udført i nogenlunde ordentlig Tid.

Allerede et Par Dage efter min Hjemkomst fra København var jeg flyttet ind i Bryghuset paa Rønhave, hvor ligeledes Mejersken og Husjomfruen havde faaet Plads i Bagerstuen, medens alle Pigerne maatte tage til Takke med at bo paa Loftet. Min Kone og mine Børn kom hjem fra København efter fjorten Dages Forløb, og vi indrettede os nu, saa godt vi kunde, i to Værelser, vel fornøjede med atter at være samlede og glade ved at kunne bo paa Gaarden. Vi havde fra flere velvillige mere eller mindre Bekendte, baade paa Sjælland og Fyn, modtaget Indbydelse til Sommerophold for min Kone og Børnene, men vi takkede for Venligheden og foretrak at blive sammen og at dele alt med hverandre. Til vore Venner og Bekendte paa Øen saa vi ikke noget, og Fastlandet fik vi ikke Lov til at betræde; vi levede derfor, navnlig i den første Tid, aldeles for os selv. Kun af og til kom en forhipasserende Officer og besøgte os, og da drejede Samtalen sig stadig om, hvorvidt Chancerne var størst

for Krigens Fortsættelse eller for Freden; alle var vi dog enige om det sidste Alternativs Ønskelighed. Lidt længere hen i Tiden fik vi dog nogle meget kære Besøg, idet Broder Carls Kone og lille Søn lagde Vejen fra Flensborg til København over Als; de havde min Broders Heste og Vogn med sig, og Carl, som allerede tidligere havde maattet forlade Flensborg, afhentede Familien hos os. Vi havde en fornøjelig Dag med hverandre, hvor vi i vor lille Lejlighed drøftede alt det, vi gensidig havde oplevet, siden vi sidst ved Jule-tid saas i Flensborg. Broder Carl var for kort Tid siden af Preusserne afsat som Overpræsident i Flensborg og skulde nu bosætte sig i Danmark. Ligesaa lagde Fru Christiansen Vejen til København over Als og aflagde os et kært Besøg.

Man vil let forstaa, at det under de forhaanden-værende Forhold ikke var at tænke paa at faa Gaar-den genopbygget; saa længe Freden ikke var sluttet, og saa længe Fjenden laa truende lige overfor os, maatte jeg slaa mig til Taals, men med hver Dag der gik, blev Udsigterne for vor Fremtid mørkere, og vi længtes derfor meget efter en Afslutning af denne utaalelige Tilstand. Efter at Vaabenstilstanden endelig den 15. Maj var afsluttet, indrettede vi et interimistisk Mejerilokale ved at overdække Murene med Brædder. Vi havde den Gang Bøttemejeri, og Mælkebøtterne var undgaaede Ildens Ødelæggelse. I Tørvejr gik alt for-træffeligt, men saa snart det begyndte at regne, maatte vi, for at beskytte Mælken, tildække Bøtterne med andre Bøtter. Smørret blev ikke altid af første Kvalitet, men Fordringerne var i de Tider med opadgaaende

Priser ikke saa store som nu, og Indtægten af Smørsalget blev derfor ikke saa daarlig endda. Den 1. Juni, da jeg var færdig med Lokalernes interimistiske Indretning, tog jeg Kærne hjem og satte dem paa Græs; de havde da været borte fra Gaarden i 48 Dage. Tabet, jeg led ved i denne Tid ikke at have haft nogen Indtægt af Kærne, blev ved den senere foretagne Taksering af min Krigsskade vurderet til 3447 Kroner, deri dog iberegnet Tabet ved Kærnes Fraværelse fra Gaarden i den sidste Halvdel af Juni i 11 Dage.

Snart efter min Hjemkomst til Gaarden skulde den halvaarlige Forpagtningsafgift, 8000 Kroner, betales. Jeg havde i Foraarets Løb samlet omkring ved 10,000 Kroner, men kunde fornuftigvis ikke blotte mig for Kontanter i en Tid, hvor Fremtiden var saa usikker, hvor alt, hvad vi behøvede til det daglige Liv, maatte betales straks, og hvor Udsigten til Indkomster af Kær og Svin kun var meget ringe. Jeg besluttede da at opsøge Købmand Kristian Karberg i Sønderborg, som jeg traf paa hans Kontor. Jeg bad ham, til hvem jeg stod i Forretningsforbindelse, om et Laan paa 4000 Kroner. Først fandt han paa Undskyldninger, svarede, at han ingen Penge havde, de var i Nordborg, men snart blev han mere medgørlig, skød de store Briller op paa Panden og saa paa mig, og saa lovede han mig Beløbet til næste Dag; han havde ingen anden Sikkerhed end mit ærlige Ansigt; i Betragtning af de usikre Forhold, vi levede under, vilde ikke mange have gjort ligesaa. Efter Brevveksling med Ejeren fik jeg af denne Henstand med Betalingen af de andre 4000 Kroner, indtil Krigsskadeserstatningen vilde blive mig

udbetalt. Gældsbeviset, jeg udfærdigede, er dog aldrig bleven indfriet, da jeg hverken af Danmark eller Preussen har modtaget nogen Erstatning. Ejeren led dog herved ikke noget Tab, som jeg behøvede at tage mig synderlig nær. Gaardens Bygninger var nemlig assurede i det saakaldte Schwerdtfegerske Assurance-Selskab for adelige Godser i Hertugdømmerne. I dette Selskabs Statutter fandtes ikke den for alle andre Forsikrings-selskaber almindelige Klavsul, at Erstatning ej udbetales, naar Branden skyldes Krigsbegivenheder. Ejeren fik, saasnart Freden var sluttet, en meget rundelig Erstatning for sin litte Brandskade, saaledes at han, uanset de 4000 Kroner, han eftergav mig, gjorde en udmærket Forretning ved Branden. Jeg selv havde tidligere mit Inventar, Besætning m. m. assureret i samme Selskab, men var af patriotiske Hensyn traadt ud af det og var nu forsikret i Selskabet „Danmark“ i København. Det skulde jeg ikke have indladt mig paa. Jeg forsøgte i Begyndelsen af Juni at faa Forpligtelsen til Erstatning af Krigsskade anerkendt af det danske Finansministerium, men fik baade derfra og fra Forsikringsselskabet „Danmark“, til hvilket jeg indgav Ansøgning om at faa Brandskaden erstattet til Trods for den omtalte Klavsul, et afvisende Svar. Selskabets Agent i Sønderborg fik dog Ordre til at lade Brandskaden taksere, og Taksationen foretoges den 18. Maj. Resultatet var, at jeg havde lidt Brandskade for 15,530 Kroner. At Summen ikke blev større, skyldtes den Omstændighed, at jeg inden Branden havde ladet udrømme saa meget som muligt af Bygningerne. Jeg vil her med det samme tilføje nogle Notitser om

de pekuniære Tab, jeg led under Krigen. Af Øvrigheden blev den 13. og 14. Juli den Skade takseret, som jeg havde lidt i Marken, og hen ad Efteraaret takseredes slutteligen den øvrige Skade, jeg havde lidt ved Krigen. Tabet inklusive Brandskaden løb op til en Sum af 38,900 Kroner. I Skrivelsen fra „die hohe oberste Civilbehörde“ af 26. November 1864 blev mig dog tilkendt et rentefri Forskud paa den af mig lidtø Krigsskade af 15,000 Kroner. Denne Sum fik jeg straks derefter udbetalt. Ved at yde mig Forskud paa den lidtø Krigsskade, skulde man jo synes, at Regeringen følte Forpligtelsen til at erstatte Skaden. Men efter at have annekteret Hertugdømmerne nægtede Preussen at udbetale Resten, og ligesaa gjorde Guvernøren, Feltmarskalk Manteuffel, da jeg og andre Brandlidte i den Anledning var til Avdiens hos ham; han tilføjede, at den preussiske Stat aldrig tidligere havde anerkendt Forpligtelsen til at erstatte Krigsskade. Mit pekuniære Tab ved Krigen blev saaledes 23,900 Kroner foruden alt det, jeg havde til Gode hos den danske Stat for Indkvartering, Krigskørsler, for to til Armeen leverede Heste m. m.

Saa kom der, da Høhøsten var for Døren, den sørgelige Efterretning, at Krigen atter skulde begynde. En Søndag Morgen kom Brigade - Kommandør Oberst Faaborg ridende ind i Gaarden og fortalte os Nyheden, han var lige saa nedslaaet som vi; faa Dage efter, ved Overgangen til Als, faldt han for Fædrelandet. For os var der nu ikke andet at gøre end at træffe Forberedelser til atter at forlade Gaarden. Sandsynligheden talte for, at Fjenden vilde forsøge at gøre Land-

gang ved Arnkildsøre, den nordligste af mine Marker, og Kampen vilde i saa Tilfælde i Begyndelsen komme til at staa omkring Gaarden; saaledes skete det ogsaa. Den 25. Juni blev Kærne atter jagede ind paa Øen, og de velvillige Venner, som tidligere havde modtaget dem, var atter ved Haanden for at hjælpe, saa at Kærne snart var i Sikkerhed. Møblerne m. m. blev bragte til samme Sted som sidste Gang, hvor Størstedelen af vort Bohave endnu henstod, og Folkene søgte hver til sit, de fleste af dem havde jo hjemme paa Øen, og de var nu allerede vante til at hjælpe sig selv. Mine Arbejdsheste var alle i Krigskørsel og laa i en Vognpark ved Ulkebøl. Endelig tog jeg med Kone og Børn samt Barnepige til Biskop Hansen i Guderup Bispegaard midt paa Øen, ca. 1 $\frac{1}{2}$ Mil fra Rønhave, og efter at have overgivet dem i Familiens kærlige Hænder tog jeg selv med Køretøj og Ridehest til den gæstfri Ulkebøl Præstegaard, for at være Krigsbegivenhedernes Skueplads saa nær som mulig. Her havde Overkommandoen, denne Gang med General Steinmann som Chef, atter taget Kvarter. Baade min Kone og jeg kendte Generalen fra tidligere Aar, medens han laa i Flensborg som Stabschef; under Vaabenstilstanden havde vi en Gang været til Middag hos ham paa Avgustenburg.

Om Natten den 29. Juni blev vi ved Halvtretiden alarmerede. Preusserne havde gjort Landgang og var komne over til Arnkildsøre uden at blive forstyrrede af Panserskibet „Rolf Krake“. Vi var snart alle paa Benene, og ved Dagens Frembrud, da allerede enkelte Soldater kom tilbage fra det en halv Mil bortliggende

Rønhave, satte Generalen sig til Hest; han gav mig Haanden til Afsked, han maatte jo nu med Armeen trække sig tilbage til Kajnæs, for derfra at indskibe sig til Fyn.

Efter faa Timer var Preusserne Herrer paa Øen. Ogsaa jeg var stegen til Hest og tog mit Køretøj med mig. Langsomt red jeg ind ad Øen, stadig hørende Geværilden, medens Kanonerne for længe siden havde tiet. Da jeg red ud af Ulkebøl By, saa jeg allerede Afdelinger af den danske Armee trække sig tilbage ad Kajnæs til. Jeg vilde ride til Guderup for at se til Kone og Børn. Udenfor Ketting Kirkeby, hvor Vejen drejer af til Kajnæs, mødte jeg det Regiment, der havde ligget paa den nordlige Del af Øen ved Hardeshøj. Regimentet havde faaet Ordre til, i Fald de kunde naa det, at forene sig med Armeens øvrige Afdelinger ved Ulkebøl, men da jeg vidste, at Preusserne allerede maatte have naaet dette Knudepunkt, forandrede Kursen, og Regimentet drejede af til Kajnæs og kom nu i god Behold til Udskibningsstedet.

I Guderup traf jeg alle i største Spænding ventende paa Efterretninger; megen Ro havde jeg dog ikke, og straks efter Middag tog jeg atter af Sted, denne Gang til Vogns. Jeg vilde se, hvad Preusserne nu tog sig for, og vilde se, hvorledes det saa ud paa mit kære Rønhave efter Kampen. Jeg tog ind i Ulkebøl Præstegaard, og der traf jeg Pastor Krogh-Meyer spadserende op og ned ad Gulvet i Dagligstuen sammen med en preussisk Oberst, som havde taget Kvarter i Præstegaarden. Jeg opholdt mig ikke længe her, men fortsatte Vejen til Rønhave; mine to Elever, som havde søgt

mig i Præstegaarden, fulgte nu med mig. Alt var øde og stille paa denne smukke Sommereftermiddag, og ikke en Soldat mødtes paa Vejen. Midt i Kjær By kom jeg til et Hus, i hvis Nærhed jeg bag et Hegn saa nogle Soldater liggende, da vi gik nærmere, viste det sig, at det var Lig af faldne Danske; der var fire Lig, deriblandt en Løjtnant. Saa gik jeg ind i Huset. Paa Gulvet i Storstuen laa der mindst 20 danske Officerer og Soldater; de laa paa Halm og var alle forbundne, den ene laa tæt op til den anden. Jeg talte med dem alle, og de klagede ikke. Konen i Huset og den gamle Husmand bragte dem stadig frisk Vand, da de alle var tørstige i den lille lumre Stue. Jeg forhørte, om jeg kunde være dem til Nytte, skrev Adresser op for at give Slægtningene Underretning og gav enkelte, der trængte dertil, Penge og tog endelig Afsked med dem. Paa dette Sted havde en Del af Kampen om Morgenen staaet. Preusserne havde ført alle deres egne Saarede til Lazaretterne i Sønderborg, men paa Grund af Mangel paa Vogne havde de ladet de danske Saarede ligge i Huset, mærkelig nok dog uden at lade en Læge eller Ambulance-Soldat blive hos dem til deres Pleje. Noget længere nede paa Vejen traf vi paa en preussisk Officer, som langsomt kom ridende henad Landevejen. Jeg gjorde ham opmærksom paa de Saarede, men han undskyldte sig med Vognmangel, lovede dog, saasnart saadanne kunde skaffes til Veje, at ville sørge for deres Transport til Byen; dette skete ogsaa, thi da jeg efter nogle Timers Forløb kom samme Vej tilbage, var alle Saarede ført til Lazaretterne, og jeg traf dem, da jeg næste Dag besøgte dem der, tilfredse med den gode

Behandling, der blev dem til Del. Vi naaede saa den tidligere omtalte Bondegaard, som var bleven mig overladt til Opstaldning af mine Heste, og her mødte jeg et Syn, som er bleven mig uforglemmeligt. Bonden, en ugift Mand, stod midt i Gaarden ved Siden af en Trillebør, og paa denne sad en dansk Soldat med stirrende Øjne og et Skud midt i Panden, saa at Hjærnen var synlig; Livet var lige ved at slukkes. Bonden havde fundet den Saarede bag et Hegn tæt ved Gaarden, havde hentet Trillebøren og vilde nu bringe ham ind i Huset, men det var for sent. Og atter fortsatte vi Vejen og kom endelig til Rønhave. Den store nedbrændte Gaard laa der tavs og øde i det stærke Eftermiddagssolskin og der saas ikke noget levende. Vort Bryghus stod til min store Glæde endnu, men en Granat havde splintret Pumpen foran og havde spoleret den bag ved liggende Mur. Inde i Huset var der overalt Blodspor, og bag ved Huset var alt nedtraadt, og det viste sig, at Preusserne her havde haft deres yderste Ambulance. Det var nedslaaende at se al denne Ødelæggelse. Triste Betragtninger har dog aldrig længe kunnet fæste Bo hos mig; nu gælder det om, tænkte jeg, med al den Energi, der findes hos dig, atter at tage fat paa Arbejdet; nu kan Gaarden jo atter opbygges, og du maa forsøge at komme til Rette med Preusserne, saa godt du kan, du bliver jo fri for at faa dem i Indkvartering. Og min Kone, som jeg ventede tilbage til om Aftenen, var lige saa uforknytt som jeg; vi var jo unge.

Mine Arbejdsheste, som den danske Armé havde ført med sig til Kajnæs, fik jeg næste Dag tilbage;

Folkene blev samlede, Huset blev rensed, og efter et Par Dages Forløb var vi atter flyttede ind i vort kære Bryghus, som havde trodset alle Granater, der havde suset omkring det. Af de preussiske Militærautoriteter fik jeg Lov til at hente saa mange Brædder og saa meget Tømmer fra de danske Barakker, som jeg havde Brug for. Deraf opførte vi en Hestestald, saa at jeg kunde beholde Hestene paa Gaarden, ligesom vi lagde Tag over Svinehusets Mure. Efter ti Dages Fraværelse hentedes Køerne hjem og sattes paa Græs, og saaledes kom snart atter alt i de vante Folder. Allerede i Begyndelsen af Juli rykkede Haandværkerne ind paa Gaarden for atter at opføre de nedbrændte Bygninger, og endskønt vi, da Høsten kom, maatte sætte al Sæden i Stak, blev dog alt færdig inden Vinteren, og lige før Jul kunde vi flytte ind i vort nye Hus, som var bleven det nedbrændte temmelig lig, da alle Grundene blev benyttede. Høsten blev udmærket i 1864, og Priserne var udmærkede, saa at Sorgerne fra Krigens Tid snart blev glemte. Men vi var nu skilte fra Danmark, den ene Familie efter den anden, først de af Embedsstanden, flyttede bort, og baade min Kones Forældre¹⁾ og min Moder og Søskende havde i Sommerens Løb bosat sig i København. Det rare Samliv med dem alle i Flensborg var nu forbi.

En af de første Ting, jeg foretog mig straks efter min Hjemkomst, var at undersøge den Skade, der var sket under og straks efter Overgangen ved Arnkilsøre. Rapsmarken, som laa paa Preussernes Vej, var

---

¹⁾ Fru v. Rosen var en Datter af Stadssekretær, Etatsraad Hargens i Flensborg.

meget svær, og den havde lagt sig saaledes, at det blev umuligt for dem at gaa igennem den, ret imod de af Morgenduggen vaade, usædvanlig svære Bælge, de havde da ogsaa holdt sig pænt til Stranden og til Vejen paa begge Sider af den, og Marken havde ikke lidt nogensomhelst Overlast. Hvedemarken ved Siden af var ogsaa meget svær, men den var ikke sluppen saa godt derfra. Der var flere Steder store Stykker nedtrampede, og der var lavet 5 à 6 Stier tværs igennem, dog ikke bredere end en sædvanlig Fodsti; vi afsøgte dem alle, men fandt hverken Lig, Vaaben eller andet. I Skanserne var alle Kanonerne efterladte, der var ikke kæmpet i eller omkring dem; de danske Artillerister havde fornaglet dem og var saa gaaede deres Vej. Faa Dage efter blev Kanonerne bragte til Sønderborg. Som alt tidligere bemærket blev Skanser, Løbegrave m. m. i Løbet af Juli Maaned jævned med Jorden, og om Efteraaret, da Stubben var pløjet, var de sidste Spor af Krigen udslettede; dog blev der et Minde tilbage, som jeg nu slutteligen skal fortælle om.

Tiden var inde til saa snart som mulig at begynde Arbejdet i Brakmarken, og straks efter vor Hjemkomst blev Harver og Klæsere satte i Gang. Lidt hen paa Formiddagen traf Karlene paa smaa Forhøjninger, ved hvilke Redskaberne hang fast. Ved nærmere Undersøgning viste det sig, at der under Forhøjningerne laa Lig af danske Soldater; Preusserne havde nedgravet dem, hvor de just laa, medens de havde taget Ligene af deres egne Soldater med til Sønderborg og begravet dem der. Ligene kunde dog ikke blive liggende der og jeg tog straks til Herredsfogden, for at denne kunde

tage de fornødne Foranstaltninger til deres Begravelse; han vilde dog ikke have med Sagen at gøre og henviste mig til de militære Autoriteter. Disse mente, at Ligene jo var begravede og overlod til mit eget For-godtbefindende, hvad jeg vilde gøre, og jeg maatte nu altsaa hjælpe mig selv. Jeg fandt ved Arnkilsøre Li-gene af en Officer og 15 Soldater; en stor Grav blev gravet imellem Skov og Hav og heri blev Ligene ned-lagte i to Rader. Ligene havde ligget 4 Dage i Jor-den, og Arbejdet var ikke behageligt. To forsorne Daglejere paatog sig dog Arbejdet, de fik en Vogn med sig, og henimod Aften var de færdige. Jeg red saa derned for at se, om alt var gjort saaledes, som jeg vilde have det. Et heftigt Tordenvejr trak op, og under den rullende Torden red jeg langsomt hjem, tak-kende Gud, at Krigen nu var endt, og at Bulderet nu ej længere var Kanonernes, men at det efterfulgtes af en Velsignelse bringende Regn. Bag ved Rønhave Skov gravede vi næste Dag den anden Grav, og heri blev, paa samme Maade som paa Arnkilsøre, 14 Lig ned-lagte. Senere lod jeg begge Grave indhegne med et stærkt Rækværk med Egestolper. Det faldt dog ikke i vor Lod længe at kunne sysle om Gravene. Ejeren solgte Gaarden i Januar 1866 til en tysk Herr Schwerdt-fejer, og vi maatte fraflytte Gaarden den 1. Maj 1866 imod en i Forpagtnings-Kontrakten bestemt Erstatning af 26,000 Kr. Vi forlod nødig det skønne Als.

Forf. flyttede 1867 til Sverige og var først Forpagter af Berchshill i Skaane, senere af Staelsboe i Halland, ligesom han beklædte mange offentlige Tillidshverv. Efter sin Hustrus Død 1896 bosatte han sig i København, hvor han døde 1905.

Den tønderske Kniplingsindustri ved Aar 1800.

Af cand. polit. Fr. Jürgensen West.

1. Indledning.

Den tønderske Kniplingsmanufaktur hørte til de faa Industrigrene, som under den landsfaderlige Styrelse i det 18. Aarhundrede hverken var beskyttede ved Lavsprivilegier eller blev understøttede af Regeringen med Pengemidler. Ikke des mindre havde Regeringens Indgreb i denne været hyppige og ret omfattende, som paavist i en tidligere Afhandling om dette Æmne.¹⁾ I Reglen var det dog ikke Regeringen, der havde taget Initiativet hertil, men Stødet var kommet udefra. Saaledes havde Kræmmerlavet i København og Kniplingsgrossisterne i Tønder i Aarene 1773—75 i Forening ført et Felttog imod Bissehandelen med Kniplinger, støttede af Statholderskabet paa Gottorp; men det var ikke endt med nogen Sejr for Angriberne. Kommercekollegiet lod sig denne Gang ikke bevæge til at gaa Fabrikanternes Ærinde, men havde holdt sin Haand over Bisskræmmerne, ikke saa meget for disses egen Skyld som for Knipligernes, hvis Tarv Kollegiet

---

¹⁾ Sønderjydske Aarbøger 1901, S. 104—141.

navnlig havde set paa; det var saa meget mere nødvendigt, som disse, der var uden nogen som helst Organisation, ikke selv formaaede at forsvare deres Interesser.

Den gamle Strid om de omrejsende Kniplingskræmmeres Betydning for Kniplingsmanufakturens Udbredelse og Trivsel, hvilken Kniplingsgrossisterne gerne vilde reducere til det mindst mulige, blussede atter op i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede, efter at have ligget og ulmet siden 1775. Denne Gang var det imidlertid selve Kommercekollegiet, som gav Anledning dertil ved en Skrivelse af 3. August 1805¹⁾ til Statholderskabet paa Gottorp og Amtmændene i Tønder, Aabenraa og Haderslev Amter. Umiddelbart berørte Skrivelsen kun et begrænset Omraade af Spørgsmaalet, nemlig: i hvilken Udstrækning Kniplingsfabrikanterne i Landdistrikterne skulde have Ret til at forlange Bevilling for en eller flere Fuldmægtige til at drive Bissehandel med Kniplinger; men det var nok til at sætte hele Spørgsmaalet i Bevægelse.

Medens Amtmanden i Aabenraa Amt ikke mente, at der var Grund til at fravige de hidtil fulgte Regler for Uddelingen af Bevillinger, saa fraraadede Kammerherre, Amtmand *Bertouch* i Tønder at meddele flere Bevillinger til Bissehandel med Kniplinger i Fremtiden og indsendte til Støtte herfor en Erklæring fra de der-værende Kniplingsfabrikanter²⁾, og Departementet for Statholderskabet paa Gottorp svarede paa Kollegiets

---

¹⁾ Industri- og Fabrikfagets Kopibog 1805, Nr. 609—12.

²⁾ Samme Fags Journal 1805 Nr. 781 og 782. Bilagene er desværre borte.

Skrivelse, at da Kniplings-Fabrikationen stedse kom i større Forfald og Aftagelse, maatte det anses for betænkeligt for Fremtiden at meddele flere Koncessioner til at falbyde Kniplinger, enten til Kniplings-Fabrikantens Fuldmægtige eller til *andre* Personer, da disse under dette Paaskud drev ulovlig Handel og begik store Uordener. Statholderskabet henviste i saa Henseende til sin Skrivelse fra 1774 om den samme Genstand og mødte op med tvende fra Kniplingsfabrikanterne i Tønder indkomne Indberetninger. Nu var Spillet gaaende,

Den Anke, at Kniplingsindustrien ved at geraade i uvedkommende Hænder truedes med en nærforestaaende Ruin, var gammel og havde alt i 1741 foranlediget en Undersøgelse. Den var Tid efter anden bleven gentaget og havde saaledes jævnlig beskæftiget Kommercekollegiet. Klagerne hidrørte altid fra Kniplingshandlerne i Byen Tønder, lige siden Industrien havde udbredt sig i de nærliggende Amter. Klagens Paaskud vekslede efter Omstændighederne, men den gik stedse ud paa dette: at Regcringen burde forbyde dem, der handlede *en détail* med Kniplinger — især de i Følge kgl. Bevilling til Handel med Kniplinger i alle Kongens Riger og Lande berettigede Kræmmere — selv at bestille og lade tilvirke de Varer, som de behøvede, hos Kniplepigerne, saa at de blev tvungne til at tage Kniplinger alene hos Købmænd, der handlede *en gros* med denne Artikel.

Da Amtmændene i Tønder altid havde modsat sig slige Begæringer, og da begge Kancellierne lejlighedsvis havde ytret den Frygt, at nye Regeringsforanstaltninger blot vilde forstyrre Kniplingsindustriens gode

Gang og gøre Arbejderskerne altfor afhængige af Fabrikkerne, saa havde Købmændenes Forestillinger ikke kunnet foranledige nogen Forandring i den hidtil fulgte Praksis.

Men efter at Kammerherre Bertouch havde stemt i med i de tønderske Købmænds Klager, blev deres Raab lydeligere. Da Bertouch desuden gjorde gældende, at han sad inde med Sagkundskab nok til at kunne bedømme Kniplingskræmmernes Skadelighed for Industrien, og da endelig ogsaa Statholderskabet understøttede de tønderske Kniplingshandlers Ansøgning om, at ingen Bevilling mere maatte blive udfærdiget, saa besluttede Kommercekollegiet at udsætte slige Bevillingssager, indtil en nøjere Undersøgelse var foretaget paa de Steder, hvor Kniplingstilvirkningen blev drevet.

Kollegiet paalagde derfor i 1806 Assessor Dr. phil. Martin Christian Gotlieb Lehmann¹⁾, som paa den Tid i andet Ærinde var bleven beordret til Kiel, at undersøge Kniplingshandelen, især med Hensyn til de paa-ankede Bevillingers Skadelighed eller Nytte for Kniplingsindustrien. Han begav sig derfor til Tønder, Schackenborg, Løgumkloster, Aabenraa og Haderslev, raadførte sig med Amtmænd, Magistrater, Amtsforvaltere, Præster og Kniplingshandlere og undersøgte Toldbøgerne paa alle de Toldsteder, i hvis omliggende Distrikter Kniplingsfabrikationen dreves; han opholdt sig i Landsbyerne og satte sig ind i Fremgangsmaaden ved Tilvirkningen og Handelen. De i det følgende meddelte Oplysninger om Kniplingskræmmerne er hentede fra Lehmanns Indberetninger til Kommercekollegiet.

¹⁾ Orla L.s Fader, se Dansk biografisk Lexikon X, 168.

2. *Kniplingshandelen.*

I Hamborg mødtes de tønderske Kniplinger med de brabantiske og saksiske under den frie Konkurrencens Vilkaar og hævdede sig ved Siden af begge paa det aabne Marked. Det er betegnende, at Hamborgerne ikke stod i Korrespondance eller umiddelbar Forbindelse med de tønderske Grossister; det var udelukkende Bissekræmmere, som bragte Kniplingerne derhen.

De brabantiske Kniplinger var ikke i Stand til at fortrænge de tønderske, fordi de var dyrere end disse og blev det end mere efter Klostrenes Ophævelse. Snarere truede de saksiske Kniplinger med at vinde Terrain; netop ved deres ringere Kvalitet inødekom de Tidens mere folkelige Smag; ganske vist tabte de sig meget i Vask, men var til Gengæld saa meget billigere. Prisforholdet imellem de forskellige Kniplinger var i 1806 følgende: Af de dyreste, der kostede fra 2 til 6 Rdl. Courant Alenen eller derover, kom de fleste og bedste fra Brabant, de Kniplinger derimod, der solgtes for 10 lybske Sk. og indtil 1 Rdl. Courant Alenen, kom alene fra Tønder, og de billigste til imellem 1 og 6 lybske Sk. udelukkende fra Saksen¹⁾.

Et Par Eksempler vil bedst vise, hvor lidet iøjnefaldende ofte de Veje var, ad hvilke en Mængde tønderske Kniplinger vandt Udbredelse.

I Rendsborg boede en Kniplingshandler, som aldrig havde ansøgt om en Bevilling, fordi han nærrede den besynderlige Mening, at det var en særlig Begunstigelse,

---

¹⁾ Her tilvirkede man Kniplinger i Stykker paa $9\frac{1}{2}$ hamborgske Alen og leverede et saadant Stykke til imellem 6 Ggr. og 1 Rthl. Konventionsmynt.

der kun kunde opnaas af dem, der havde formaaende Venner i København. Han drev derfor kun Bissehandel i Udlandet og lod sine Æsker forsegle paa Toldkammeret som Bevis for, at han ikke solgte Kniplinger i Indlandet. Seglet blev saa atter fjærnet ved Grænsen. Paa Brunsvig-Messen traf han sammen med de saksiske Bissekræmmere og byttede her for 50—60 Rdl. Kniplinger med dem. Han behøvede de saksiske, ligesom Sakserne de tønderske, for at de hver især kunde byde deres Kunder et rigt Udvalg. Hvad han ikke solgte paa sine Vandringer, lod han blive i Altona og tog det da med paa sin næste Rejse. Paa denne Maade erhvervede han sig efterhaanden en lille Formue og trak sig tilbage fra sit besværlige Erhverv.

I Tønning havde 5—6 Kniplingskræmmere gjort Bekendtskab med de fremmede Skippere, som næppe vilde have faldet paa at søge end sige at bestille en Luksusartikel som Kniplinger hos Grossisterne for derved at skaffe sig en Bifortjeneste; men Bissekræmmerne kom dem i Møde, tilbød og lovpriste deres Varer og belærte dem tillige om, hvorledes de skulde faa dem afsatte, og hvor stor en Fordel de kunde vente sig deraf. Da den engelske Parketbaadsfart i Husum aabnede nye Muligheder for Udforsel af Kniplinger, havde Købmændene i Tønder givet den engelske Kaptejns Spisevært et Parti Kniplinger i Kommission, men Spekulationen mislykkedes, der blev ikke solgt et eneste Stykke. Saa forstod Bissekræmmerne deres Sager bedre; det varede ikke længe, før de kunde sælge til hver ankommene Parketbaad, og hele Skibets Besætning, Kaptejn, Styrmand og Matroser, blev forsynede med storre

eller mindre Partier Kniplinger, som de med Lethed indsmuglede til England. Hvor betydelig denne hemmelige Udførsel var, kan sluttes deraf, at en lille Kasse med Kniplinger, som blev taget fra en Kaptejn paa et engelsk Toldsted, indeholdt for 5000 Rdlr. til Indkøbspris.

Hvad enten Kniplingerne blev bortførte af Bissekræmmerne eller forsendte af Købmændene, skulde deres Værdi angives paa nærmeste Toldsted og blev bogført der. Paa de følgende Toldsteder blev kun Forevisningen af Passerseddelen noteret paa denne, uden at der skete nogen Tilførsel i Bøgerne. Summen af de i Toldbøgerne opførte Beløb udgjorde derfor Værdien af samtlige toldangivne Kniplinger. For Aaret 1805 foreligger en Ekstrakt med særskilte Rubrikker for de Kniplinger, som Bissekræmmerne angav, og for dem, Købmændene anmeldte. Ialt blev der i dette Aar angivet for 261,689 Rdlr. 31 Lyb. Sk. S. H. Courant. Heraf faldt 62,422 Rdl. 25 Lyb. Sk. paa Grossisternes Andel og 199,267 Rdl. 6 Lyb. Sk. paa Kræmmernes. Hvad der dernæst blev solgt uangivet indenfor vedkommende Tolddistrikt, maa godskrives Kræmmernes Konto.

3. *Kniplingskræmmerne.*

Kniplingskræmmerne blev af de stedlige Øvrigheds personer i Hertugdømmerne skildret som sindige, maadeholdne og ordentlige Folk, der uden at vække nogen Opsigt gennemvandrede Landet og, idet de nøjedes med en lille Gevinst, ved Omsætningens Størrelse tjente til deres Underhold og i mange Tilfælde samlede en Formue. Selv en afgjort Modstander som Amtmand Ber-

touch, der var under stærk Paavirkning af Grossisterne i Tønder, havde intet særligt at anføre imod dem uden dette, at nogle af dem var fattige; men det var just dem, der nylig var begyndte, og som ikke gærne vilde vedblive med at være fattige.

Den, der vilde drive Bissehandel med Kniplinger kom ikke langt, naar han ikke raadede over en ret anselig Sum. Ejede han ikke selv den fornødne Kapital, maatte han skaffe sig Kredit. Nu vilde man vel vogte sig for at give nogen, der agtede sig paa Rejse omkring i Landet og til det nærmeste Udland, en betydelig Sum i Forskud, naar man ikke var overbevist om hans Ærlighed. Saadanne Folk, som bevislig havde haft en aarlig Omsætning paa 200,000 Rdl. Cour., var blevne fremstillede som en sammenløben Hob af Tyvepak, og man havde dristet sig til at sige, at de ødelagde Kniplingsmanufakturen, som for største Delen alene bestod ved deres Hjælp.

Det var sjældent Tilfældet, at en Kniplingskræmmer begyndte med en betydelig egen Formue. Den, der besad en Formue, kunde nok finde et lettere Erhverv, og vilde ikke let beslutte sig til at underkaste sig de med slige Rejser forbundne Besværligheder og Farer. Det var sket flere Gange, at Kniplingskræmmere paa deres ensomme Vandringer med lette Varer af stor Værdi var bleven overfaldet, udplyndrede og endog ihjelslagne. Imidlertid maatte Kræmmerne være kendte med og godt anskrevne hos Folk med Formue; thi hvorledes skulde de ellers faa Kniplinger? Med Bevillingen alene lod der sig ikke tjene noget. Sædvanlig indeholdt deres Æsker Varer til en Værdi af imellem

500 og 2000 Rdl. Cour. Enten var de rige Kniplingsgrossisters fattige Slægtninge eller Sønner af Landsbypræster, Bønder eller Købmænd, hvem Familien eller deres gode Navn og Rygte skaffede den nødvendige Kredit. Kendskabet til Kniplingerne og Øvelsen i at bedømme deres Værdi var almindelig udbredt i hine Egne, hvor alle beskæftigede sig med denne Vare; men selv om de ikke lige fra Begyndelsen af besad disse Færdigheder, saa lærte de dem snart af Priserne paa de dem betroede Stykker og ved den Afsætning, som de mest yndede Sorter opnaaede. Saaledes kunde de opgive Kniplingsforlæggeren, hvilke Sorter og hvilke Mønstre den vægelsindede Mode just i Øjeblikket i de de Egne, hvor de havde handlet, erklærede for de smukkeste, og som derfor blev bedst betalte.

Den Gevinst, som Bissekræmmeren i de enkelte Tilfælde høstede, var meget ubestemt; ofte maatte han nøjes med en meget ringe, for hurtig at kunne afsætte sine Varer, undertiden opnaaede han en anselig Gevinst, naar Lykken tilførte ham begærlige Købere. Han var ikke længe om at regne ud, at Forlæggerens Gevinst, sædvanlig fra 30 til 40 pCt., men undertiden over 100 pCt., ofte oversteg hans egen betydeligt, deraf fremkom den hos alle Bissekræmmere almindelige Bestræbelse for efter bedste Ævne at forene Forlæggerens større Fordel med sin egen ringere. Samtidig med, at han imod Betaling af den betingede Købesum for det første Parti Kniplinger erholdt en ny Forsyning af Forlæggeren, anvendte han desuden sin opsparede Fortjeneste til selv at lade forfærdige saa mange Kniplinger som muligt, og hans Slægt og Venner

plejede da at paatage sig den Ulejlighed at modtage de tilvirkede Kniplinger i smaa Partier af Kniplepigerne og betale dem med det samme. Saaledes voksede først Kniplingskræmmerens lille Kapital ved den dobbelte Gevinst som Forlægger og som Detailhandler, dernæst efter hver lykkelig Rejse ligeledes Antallet af beskæftigede Kniplepiger i geometrisk Progression; derved lod den paafaldende Fremtoning sig forklare, at næsten alle Kniplingskræmmere uagtet deres omflakkende Levevis dog blev sparsommelige og ordentlige Folk. Thi den, der ser sig i Stand til straks at anbringe sine opsavede Penge med stor og sikker Fordel, han holder Hus med det erhvervede og opsætter Nydelsens Tid, hvorom ethvert Menneske mere eller mindre tydeligt drømmer, til den lykkelige Stund, da han ejer lige saa store Midler som hans Nabo, der bar sig ad paa samme Maade.

Havde en Kniplingskræmmer nu endelig naaet sine Ønskers Maal, var hans egen Kapital bleven saa stor, at han kunde leve alene af den mere magelige Forlagsvirksomhed, havde han paa sine Rejser skaffet sig Forbindelser, til hvem han kunde afsætte et betydeligt Parti uden anden Ulejlighed end at afsende dem, var Antallet af de Kniplepiger, han beskæftigede, vokset saa stærkt, at det krævede en bestandig Beskæftigelse med dem, begyndte Rejselivet at falde ham besværlig, og bandt Naturens Baand ham stærkere til Hjemmets Sandklitter, saa opgav han Bissehandelen og blev bostiddende Kniplingshandler og overlod sit tidligere Erhverv til unge Begyndere, som tog deres Kniplinger hos ham, ligesom han i sin Tid havde faaet dem hos

sine ældre Naboer. Saaledes opstod sandsynligvis de rige Kniplingshandler-Familier i Tønder, hvorfra Kniplingsmanifikationen udgik; paa den Maade opstod i hvert Fald de velhavende Kniplingshandlere i Løgumkloster og paa Landet. I den nævnte Flække var der i 1786 kun en eneste Kniplingshandler, Hans Nicolaisen, som uden Bevilling lejlighedsvis rejste omkring med Kniplinger; i 1806 fandtes der 30 Kniplingshandlere der, alle velhavende Folk, som havde arbejdet sig op paa den ovenfor beskrevne Maade. Ved given Lejlighed jamrede den velhavende Kniplingshandler sig over Bissekræmmerne — ikke fordi disse rejste om med Kniplinger, thi han kunde ikke undvære deres Hjælp til Afsætning af sine Varer; men fordi de ogsaa begyndte at beskæftige Kniplepiger og ikke tog deres Kniplinger udelukkende hos ham — kort sagt, fordi de gjorde det samme, som han eller hans Fader havde gjort for at arbejde sig op til Kniplingshandlere. Især var dog Bissekræmmerne i deres Egenskab af begyndende Kniplingsforlæggere ham forhadet af den Grund, at han ved deres Konkurrence blev hindret i vilkaarlig at nedsætte Kniplepigernes Arbejdsløn. Blev nu Efterspørgselen efter Kniplinger mindre, hvilket indtraadte periodevis, saa ophobede Kniplingerne sig i Grossistens Lager, han maatte indskrænke sine Bestillinger og Antallet af sine Arbejdersker. De arbejdsløse Piger maatte da finde sig i ubillig Behandling og vilkaarlig Nedsættelse af deres Løn. De fleste havde ikke lært andet Arbejde og kunde med de største Anstrængelser næppe tjene det tørre Brød. De taalte det værste i Haab om bedre Tider. En saadan Periode indtraadte netop, da Asses-

sor Lehmann besøgte hine Egne, og det var et almindeligt Samtaleæmne, hvorledes største Delen af Kniplingsforlæggerne pludselig, som efter Aftale, vilkaarlig nedsatte Arbejdslønnen. Da kom der ingen Klager; thi de ulykkelige Kniplepigers Stemme var for svag til at naa Kommercekollegiet. Det var de rige Kniplingshandlers gyldne Tid, de kunde da lade de smukkeste Kniplinger forfærdige til en hvilken som helst Pris. „Vi kan være ganske rolige derved“, udtalte den redelige Kniplingshandler og Raadsherre *Junker* til Lehmann, „af saadanne Standsninger i Handelen har jeg oplevet flere, bag efter blev Kniplingerne saa meget stærkere søgte, og vi kunde sælge med des større Fordel, som Arbejdet havde kostet os mindre.“ Den gode Tid indtraadte derefter, og Købmændene afsatte deres Oplag med stor Fordel — men man maatte kende Menneskene og især Købmændene daarlig, hvis man lod sig indbilde af dem, at de nu selv, uden Tvang udefra, vilde forhøje Kniplepigernes Arbejds løn. Efterretningen om daarlige Tider for Handelen erfarede Kniplepigerne lige straks af deres Arbejdsgivere — den stærkere Efterspørgsel efter Kniplinger derimod kun af Bissekræmmerne. Disses Tal øgedes straks, hvis Tingene da fik Lov til at gaa deres naturlige Gang, deres Virkekres udvidede sig, de betalte Arbejdet bedre for at faa flere Kniplepiger i deres Tjeneste, og de tvang derved de andre til at forhøje Arbejds lønnen, hvis de ikke vilde se sig forladt af Arbejderskerne. Det var den største og mest nundværlige Nytte, som Bissekræmmerne, der lejlighedsvis tillige optraadte som For-

læggere, gjorde, at de bragte Prisen paa Arbejdet i sin naturlige Ligevægt igen.

Hvis man tænkte sig dem borte eller indskrænkede deres Tal, saa vilde Kniplepigernes Arbejdsløn fra Maaned til Maaned falde saa meget, at de ældre maatte sulte ihjel, og de yngre vilde ombytte deres usle Haandtering med et hvilket som helst andet Arbejde. Derved vilde Manufakturen ruineres; men, da det ikke vilde ske med et Slag, saa vilde det være en stor Fordel for det bestaaende Forlæggerpersonale, som vilde blive i Stand til at trykke Arbejdslønnen ned og forhøje Priserne paa Kniplinger saa meget, som de lystede — en Fordel, som Monopolisten søger at tiltigge, tilliste eller tiltvinge sig af en svag Regering.

4. *Imødegaaelse af Klagerne over Kniplingskræmmerne.*

Ved denne Skildring af Kniplingsindustriens Vilkaar forklares ogsaa, hvad der ellers var ganske uforstaaeligt i Kniplingshandlernes Forslag. De gik heri ud fra den Paastand, at *Bissekræmmerne* styrtede Kniplingsmanufakturen i Afgrunden, og foreslog derefter selv at bibeholde *Bissekræmmerne*, ja endog at forøge deres Tal. *Kun maatte de ikke tillige være Forlæggere.* Hvorledes denne Forbindelse kunde skade, var ikke til at begribe af Akterne; men bliver nu tydelig — det var den Vej, ad hvilken der opstod nye Kniplingshandlere, som konkurrerede med de bestaaende, i Besiddelsen lykkelige, Familier.

Lehmann var langt fra at mene, at denne Klasse af Borgere skulde være den eneste, hvis enkelte Individier alle var uden Dadel; men han hævder bestemt,

at hvad der fremførtes imod Standen i al Almindelighed, det gjaldt kun enkelte Individder indenfor denne og passede kun paa enkeltstaaende Tilfælde, som Landets almindelige Love eller særlige Anordninger kunde raade Bod paa. De Beskyldninger, som blev rettede imod Standen i sin Helhed, underkaster han en Prøvelse og afviser dem en for en paa følgende Maade:

Det blev i forrige Tid altid sagt, at Bissekræmmerne *forledele Kniplerpigerne til at udvandre*; men der blev aldrig anført noget Eksempel herpaa, og Sagen i sig selv var saa usandsynlig, at selv det blinde Had skammede sig ved at opfriske denne Beskyldning.

Dernæst sagde man, at Kræmmerne drev Handel med *andre Varer* end Kniplinger, særlig i det nordlige Danmark, til Skade for Byerne. Om slikt kunde være sket i Kongeriget, var muligt; men ingen i Hertugdømmerne troede derpaa. Kniplingerne indeholdt i en ringe Vægt saa store Værdier, at det var usandsynligt, at Kræmmerne skulde bebyrde sig med tungere og billigere Varer. I hvert Fald kunde det ikke dreje sig om betydelige Mængder. Hvis nogen paa denne Maade vilde drive ulovlig Handel, saa vilde Forbindelsen med Kniplingshandelen snarere vanskeliggøre end lette det for ham. Bevillingen til Kniplingshandel vilde tvinge ham til at indfinde sig paa Toldstederne for at lade sine Æsker aabne og undersøge og derfor i Tilfælde af Mistanke netop henlede Opmærksomheden paa sig. Han vilde lettere blive paagrebet, naar han tillige handlede med Kniplinger, end hvis han uden dem og uden Bevilling paa anden Maade overtraadte Lovene.

En tredje Beskyldning blev endnu hyppigere fremført, nemlig at Kræmmeren *forførte Kniplepigerne til at forlade deres Arbejdsgiver, at sælge ham de Kniplinger, hin havde bestilt, at meddele ham det Mønster, hin havde opfundet, ja at tilvende sig Forskud o. a. m.* Noget sandt og meget falsk var her sammenblandet; det hele hvilede paa en Misforstaaelse og en Personforveksling. Det kunde passe paa enhver Kniplingsforlægger som Konkurrent til de øvrige, og paa Kræmmerne passede det hverken mere eller mindre end paa alle de andre. Skulde Antallet af Bevillinger af den Grund indskrænkes, saa maatte Kniplingshandelen overhovedet indskrænkes, og da der ikke kunde angives nogen bestemt Grænse, saa maatte baade Kræmmernes og Forlæggernes Handel ophæves, og man maatte sørge for Kniplepigerne paa anden Maade. Den frie Konkurrence havde af sig selv med større Nøjagtighed bestemt Tallet, end det var muligt at gøre det ved Regeringens Indgriben. Frihed til at drive Handel som Bissekræmmer *uden* Bevilling eller en liberal Uddeling af Bevillinger til Ansøgerne vilde drage de naturlige Grænser for Bissehandelen. Ved Forlæggernes og Bissekræmmernes indbyrdes Samvirken og delvis indbyrdes Konkurrence havde Kniplingstilvirkningen hævet sig fra en lokal Bondehusflid til en anselig og blomstrende Manufaktur. Forlæggeren drev Bissehandel, naar hans Kapital eller hans Afsætning ikke strakte til til at drive Groshandel alene, og Bissekræmmeren blev Forlægger, naar han havde erhvervet sig tilstrækkelige Midler og og skaffet sig tilstrækkelig Afsætning dertil. Kun den hos Regeringen vakte Bekymring, som var Aarsag til,

at der blev gjort Vanskeligheder ved Uddelingen af Bevillinger, havde forstyrret Handelens og Manufakturens naturlige Gang, og vilde have sat dem end mere tilbage, hvis man havde fastholdt Indskrænkningerne, hvis man i længere Tid havde fulgt de uhensigtsvarende Anordninger.

Lehmann nærede en stærk Formodning om, at den ovenfor omtalte Nedsættelse af Knipligernes Løn og delvise Lammelse af Kniplingsmanifikationen i Efteraaret 1806 ikke var forårsaget af en allerede dengang indtraadt Standsning i Kniplingshandelen, men blot var en Følge af, at Regeringen siden Efteraaret 1805 midlertidig havde nægtet at udstede nye Bevillinger og derved hos Forlæggerne vakt Haab om, at de i Fremtiden vilde opnaa Monopolistens fordelagtige Stilling. Senere hen maatte Afsætningen ganske vist standse, fordi alt gik i Staa, og fordi mange af de Mennesker, der før havde pyntet sig med Kniplinger, nu næppe havde det tørre Brød.

5. Et nyt Angreb paa Bissekræmmerne.

Efter Lehmanns Hjemkomst i December 1806 hængik imidlertid nogle Aar, inden Spørgsmaalet fik sin endelige Afgørelse, da de urolige udenrigspolitiske Forhold lagde Beslag paa Regeringens Opmærksomhed. Dog var Kommercekollegiet fra 1807 igen begyndt at uddele Koncessioner til Bissehandel med Kniplinger. Hosstaaende Tabel giver en Oversigt over, hvormange af slige Bevillinger der blev udfærdigede i Aarene 1797—1809:

I Aaret 1797 er udfærdiget 5 Koncessioner, gældende for 6 Personer					
"	1798	"	14	"	14
"	1799	"	6	"	6
"	1800	"	8	"	8
"	1801	"	5	"	6
"	1802	"	16	"	16
"	1803	"	17	"	18
"	1804	"	18	"	18
"	1805	"	8	"	8
"	1806	"	0	"	0
"	1807	"	13	"	13
"	1808	"	5	"	5
"	1809	"	11	"	16

Det vil af Tabellen ses, at der i de nærmeste Aar, forinden Kommercekollegiet midlertidig standsede med Udfærdigelsen af Bevillinger, var bleven udstedt forholdsvis mange, saa at det derved nogenledes kan forklares, at Grossisterne i Tønder tog saa stærkt paa Vej imod Kræmmerne, da Lejligheden dertil gaves dem. Da Grossisterne imidlertid saa, at Kommercekollegiet

efter knap 1 $\frac{1}{2}$ Aars Ophold begyndte forfra, saa prøvede de paa at gaa uden om Kollegiet og henvende sig til Kongen personlig gennem Amtmand Bertouch, som var deres Talerør. Dog opnaaede Bertouch under sit Ophold i København sidst i December 1809 ikke Audiens, men maatte nøjes med at aflevere sit Andragende¹⁾, hvoraf følgende karakteristiske Uddrag meddeles:

„Høyst ugieerne maae jeg som daglig Vidne i 20
 „Embedsaar og med fuld Sagkundskab tilstaae, at
 „denne for Landet saa kostelige Fabrique (∴ Kniplingsindustrien) . . . . nu trues om ikke straks med
 „total Undergang, saa dog med een Svækkelse, som
 „senere hen vil medføre samme. — De bedste Fabriquanter, der fra Fader til Søn have i eet Seculum
 „vedligeholdt Fabriquen, have nedlagt eller ere paa
 „Vejen at nedlægge deres Metier, og overbeviste om,
 „at det ikke kan vedblive paa den Fod, det nu er,
 „lade deres Sønner bruge den erhvervede Formue paa
 „anden Maade, hvorved det hele kommer i ukyndige
 „og med dette Fabricat uvante Hænder, der ved slettere
 „Producter og ved de endnu meere ukyndige
 „Concessionisters Fremgangsmaade bringe disse danske
 „Kniplinger i Miscredit, paa samme Tid [som] de
 „andre Nationers tiltagende Fliid bidrager til større
 „Fuldkommenhed i deres Fabricata af dette Slags“
 . . . . .

6. Kommercekollegiets Stilling til Sagen.

Under 10. Marts 1810 udstedtes derefter et kgl. Reskript til Kommercekollegiet¹⁾ om at indsende til Kongen en Betænkning om, hvorledes den tønderske Kniplingsindustri paa den mest hensigtsmæssige Maade

¹⁾ Industri- og Fabrikfagets Journal O Nr. 355.

kunde understøttes. Nu maatte Kollegiet tage Spørgsmaalet op i sin Helhed og klarlægge sit principielle Standpunkt i Sagen. Assessor Lehmanns udførlige Indberetning indeholdt tilstrækkeligt Stof til en Redegørelse, og Kollegiet overdrog til Lehmann selv at koncipere Forestillingen. Koncepten er skrevet paa dansk og blev med ubetydelige Rettelser approberet af Kommercekollegiets øvrige Medlemmer.

Lehmann sammenfatter sine Argumenter for Bissehandelens Bevarelse saaledes:

1. Saalænge Kniplingsindustrien havde eksisteret, havde det staaet enhver frit for at lade forfærdige Kniplinger og at sælge dem i store eller smaa Partier. I Begyndelsen, da kun faa var kendte med denne Handel, kunde disse erhverve sig store Rigdomme. Efterhaanden som flere tog Del deri, udbredte Industrien sig vel, men kunde ikke saa let berige enkelte som før. Dette var Aarsagen til, at Købmændene i Tønder, hvorfra denne Industri først udgik, klagede over de mange Deltagere i Handelen og ønskede deres Antal indskrænket.

2. Ved Ekstrakterne af Toldbøgerne var det oplyst, at Kniplingskræmmerne i Aaret 1805 fra Kniplingsegnen havde udført de tre Fjerdedele, medens Købmændene, der kaldte sig de egentlige Fabrikanter, ikke en Gang havde en Fjerdedel af den Handel, som de alene vilde raade over.

3. De til Bissehandel berettigede Kniplingskræmmere blev gerne hjemme, saasnart de ved deres Rejser havde erhvervet sig Bekendtskaber og Formue nok til at føre Handelen mageligere som Købmænd ved Korre-

spondance, og at disse siden lige saa vel klagede over de andre Kniplingskræmmere, der endnu ikke havde været saa heldige og var naaet saa vidt.

4. Det var endvidere oplyst, at faa rige Købmænd, der boede sammen i en Købstad (3: Tønder), let enedes om at nedsætte Prisen paa Kniplingsarbejde, saaledes at de fattige Kniplepiger nagtet deres bestandige Anstrængelser og nøjsomme Levemaade vilde komme i Nød og drives til Fortvivlelse, hvis ikke Konkurrencen med mange mindre Kniplingskræmmere kunde holde Arbejdslønnen oppe paa et nogenlunde taaleligt Niveau.

Ved Kammerherre Bertouchs noget paagaende Andragende til Kongen var det Spørgsmaal bleven stillet i Forgrunden: Var det virkelig sandt, at Kniplingsindustrien og dermed ogsaa Kniplingshandelen gik sin Undergang i Møde? Til Besvarelsen af dette vigtige Spørgsmaal havde Kommercekollegiet fremskaffet en Statistik over Udførselsværdien af tønderske Kniplinger i Aarene 1772—81, formentlig efter de reviderede Toldregnskaber i København, medens Lehmann paa sin Rejse i Hertugdømmet Slesvig havde skaffet sig de tilsvarende Tal for Aaret 1805 fra de enkelte Toldsteder. Denne Statistik omfatter Udførelsen af Kniplinger saavel til Kongerigerne Danmark og Norge som til Udlandet; men dog ikke *hele* Udførelsen, idet Kniplinger i ældre Tider sjældent blev angivet ved de kongerigske Toldsteder i Ribe, Foldingbro og Kolding, og de der angivne Kniplinger ikke blev saa nøje optegnede, som i Hertugdømmerne. Men af nedenstaaende Tabel over Udførselen af Kniplinger fra de slesvigske Toldsteder, vil det ses, at Kniplingshandelen — og følgelig ogsaa

Kniplingsindustrien — i det paagældende Tiaar var steget næsten fra Aar til Aar, og at den havde naaet sin betydeligste Højde i det Aar, da Kommercekollegiet ved idelige Klager over, at Kniplingsindustrien gik sin Undergang i Møde, havde set sig foranlediget til at anstille en nøjere Undersøgelse paa selve Stedet.

Tabel over Udførselsværdien af tonserske Kniplinger efter Tolddistrikterne fra følgende Toldsteder:

I Aarene	Aabenraa	Haderslev	Tønder	Flensborg	Sum
1772	Rdl. Cour. 298	Rdl. Cour. 8,550	Rdl. Cour. 49,280 ^{1/2}	Rdl. Cour. 418 ^{5/6}	Rdl. Cour. 58,547 ^{1/6}
1773	200	5,960	51,673	405	58,038
1774	1,112	11,000	50,352	550	63,024
1775	45	10,412	54,230	461	65,148
1776	1,590	16,584	60,430	1,730	80,134
1777	1,792	13,000	68,331 ^{1/2}	1,310	84,433 ^{1/2}
1778	420	16,449	76,866 ^{1/2}	2,360	96,095 ^{1/2}
1779	104	18,600	89,614 ^{1/2}	240	108,558 ^{1/2}
1780	4	25,950	90,935	250	117,139
1781	750	36,320	96,885 ^{2/3}	2,080	136,035 ^{2/3}
1805	Rdl. S.H.Cour. 19,196	Rdl. S.H.Cour. 58,520	Rdl. S.H.Cour. 99,230	Rdl. S.H.Cour. 11,850	Rdl. S.H.Cour. 188,796

I Aaret 1805 var desuden Værdien af Kniplinger udførte fra Husum 34,366²/₃ Rdl. S. H. Cour. og fra Bredsted 1,400 Rdl. S. H. Cour., saaledes at den samlede Værdi af de fra slesvigske Toldsteder udførte Kniplinger for dette Aar bliver 224,562²/₃ Rdl. S. H. Cour.

Udførselen af Kniplinger fra Foldingbro beløb sig i 1805 til 2087 Stykker, og beregnes de efter et Middeltal til imellem 15 og 17 Rdl. pr. Stykke og Alenen til omtrent ¹/₃ Rdl., saa bliver Værdien af Udførselen herfra ca. 34,783 Rdl. S. H. Cour. Efter mundtlig Opgivelse til Lehmann var dernæst Værdien af de i samme Aar fra Kolding udførte Kniplinger ca. 1000 Rdl. S. H. Cour. Disse Tal maa altsaa lægges til ovennævnte Hovedsum, naar man vil have en Forestilling om den samlede Udførsels Værdi, dog mangler endnu Opgivelser fra Ribe Toldsted.

Med dette fyldige og værdifulde Materiale i Haanden kunde Kommercekollegiet bedst begrunde sit Standpunkt og besvare det af de tønderske Kniplingsgrossister fremkaldte Spørgsmaal paa afgørende Maade. Kollegiet udtalte som sin Overbevisning, at Kniplingsindustrien ikke aftog, fordi nogle faa Købmænd ikke mere kunde tjene saa meget som før, da de var de eneste, der handlede med Kniplinger, at deres Klager grundede sig paa Handelsjalousi og havde den Hensigt at opnaa et Monopol for dem til Skade baade for Industrien og for Afsætningen, og at denne vigtige Manufaktur ikke behøvede nogen Understøttelse, men var bedst tjent med den Frihed, som den hidtil havde nydt, og hvorved den havde hævet sig til en imponerende Højde.

Kongen bifaldt Kommercekollegiets Indstilling og tilføjede, at de Resultater af Undersøgelsen, der tjente til at vise, at den af Kammerherre Bertouch udtalte Anskuelse, at Kniplingsindustrien var i Aftagende, var ugrundet, skulde meddeles denne.¹⁾

Kommercekollegiet var saa forsigtig i sin Skrivelse til nævnte Amtmand at tilføje, at det efter 1805 ikke havde fuldstændige, officielle Efterretninger om Kniplingsindustriens Tilstand; men skulde denne Manufaktur siden den Tid være gaaet tilbage, saa maatte Aarsagen hertil søges i de uafvendelige Tidsomstændigheder — herved sigtedes til Krigsurolighederne og den dermed følgende Lammelse af Næringslivet.

Hermed var Angrebet paa Bissehandelen afslaaet for denne Gang. Grossisternes Fordring, at der ikke mere skulde udstedes Koncessioner til at rejse om med Kniplinger, var bestemt afvist, Imellem de tvende Yderligheder: ingen Bevillinger at meddele og at give dem i Flæng var der imidlertid mange Muligheder, en af disse Mellemsveje havde Kommercekollegiet hidtil fulgt, men Spørgsmaalet var, om det var den rette. Disse Overvejelser ledtes Kollegiet ind paa ved nogle af Assessor Lehmann fremsatte Forslag i hans udførlige Beretning fra Januar 1807. Efter Kong Christian VII's Død i 1808 skulde samtlige Bevillinger desuden fornyes i Anledning af Tronskiftet, en Forandring af den hidtil fulgte Bevillingspraksis og af Koncessionernes Ordlyd var derfor lettest at gennemføre paa dette Tidspunkt.

---

¹⁾ Industri- og Fabrikfagets Forestilling 5. 17. April 1810 Nr. 25 a.

I sin Indberetning behandler Lehmann først Spørgsmaalets theoretiske Side, dernæst kritiserer han de gældende Bestemmelser og endelig opstiller han sine egne Forslag.

7. *Forsøg paa at finde en rationel Maalestok.*

Skulde Regeringen gaa til den Yderlighed at udele Bevillinger til Bissehandel med Kniplinger uden Maal og Grænser — spørger Lehmann i sin udførlige Indberetning af Januar 1807¹⁾ — Hvis de forlangtes i et overvældende Antal, saa vilde det være et sikkert Bevis for, at Kniplingsmanifikationen og Afsætningen udbredte sig bestandig videre. Ansøgningerne om Bevillinger vilde derimod straks ophøre, saa snart Konkurrencen havde drevet Tallet op til sin naturlige Højde. Hvilket dette Tal var, kunde ikke siges; det kunde ingen vide, og ingen forud bestemme. Saa ofte Kniplinger blev begærede, saa ofte der aabnede sig nye Veje for deres Afsætning, vilde i nogle Aar flere føle Lyst til at faa Del i Handelens Fordele, — saa snart der blev for mange til den for Haanden værende Afsætning, vilde nogle træde tilbage og lade deres Bevilling ligge hen ubenyttet.

Enhver Maalestok til Bedømmelsen af, hvorvidt en Ansøgning om Bevilling til at handle med Kniplinger burde gives eller afslaaes, kunde henføres til følgende to Grupper: Man kunde enten fastsætte et *Maksimumstal* for Bevillingerne, eller man kunde kræve visse *Egenskaber* hos Ansøgerne, for at de kunde komme i Betragtning.

---

¹⁾ Industri- og Fabrikfagets Journal L 1005.

Et summarisk Maksimumstal kunde der ikke være Tale om at fastsætte. Thi hvorledes kunde en Regering bilde sig ind, at den altid vilde være i Stand til at kende saavel den indenlandske som den udenlandske Afsætning af en Vare, hvis Efterspørgsel var saa foranderlig, for derefter at kunne fastsætte Konkurrenternes Tal ved Anordning? Og selv om dette var muligt, hvor kunde Regeringen ønske at gøre det? Ingen vilde falde paa ved Lov at regulere Tallet paa Københavns Grosserere, ja ikke engang Skomagernes og Skræddernes Tal, hvis Virkekreds dog nogenledes lod sig overse, var begrænset ved Lov. Hvorledes kunde da dette gøres i en Handelsgren, der omfattede en Vare, hvis Tilvirkning beskæftigede en halv Landsdel, og hvis Forbrug strakte sig over den halve Verden. Blev dette Fag overfyldt, saa vilde Udsigten til der at gøre sin Lykke svinde ind, og Tilgangen af sig selv ophøre, ligesom i andre Fag.

Var det saaledes umuligt at finde en Generalnævner, saa vilde det falde endnu vanskeligere at fastsætte et Tal for hvert af Kniplingsmanufakturens Distrikter, hvilket vilde være omtrent det samme som at udskrive en staaende Trup af Bissekræmmere i hvert af Nord-slesvigs Amter eller Herreder.

Hvis Danskerne endda var de eneste, der kunde forfærdige Kniplinger, og tillige var visse paa altid at blive ene om Budet, saa vilde der være Mening i at optage den hollandske Kræmmertanke: kun at taale nogle faa Sælgere til hvert af Nabolandene, for at de ikke skulde fordærve Handelen for hinanden, og for at de kunde fåa Kniplingerne betalt med Kryderipriser.

De *Egenskaber*, som Ansøgerne maatte besidde for at opnaa Bevilling til Bissehandel med Kniplinger, kunde ogsaa kun bestemmes ved at opstille nogle faa i almindelige Udtryk holdte Krav. „De burde dog have Kendskab til Faget“, sagde de tønderske Grossister i deres Klager; men netop deres Klager beviste, at Kniplingskræmmerne meget godt forstode sig paa, hvad der hørte til deres Handel. Havde de ikke vidst, hvilke Varer der var mest søgte og bedst betalte i de Egne, hvor de drev deres Bissehandel, og havde de ikke vidst, hvor disse Varer var lettest og billigst at faa, og hvor de efterspurgte Sorter blev bedst fremstillede, saa vilde Kniplingskræmmerne ikke have vakt Misundelse hos de rige og indbyrdes forbundne Familier, som gerne vilde samle hele Kniplingsindustrien i deres Hænder. Hvem spurgte om Kniplingsgrossisternes Fagkundskab? Eller skulde Regeringen maaske oprette Eksamenskommissioner for begge Parter?

8. *Lehmans Kritik af de gældende Bestemmelser.*

I den kgl. Resolution af 1782 var det bestemt, at Bevilling til Bissehandel kun skulde gives dem, der havde eget *Ildsted*. Det var imidlertid ikke let at indse, hvorledes dette kunde gøre nogen særlig skikket til Bissehandel. Det var billigt, at Bissehandelen blev forbeholdt indfødte; men for dem, der hver Dag varmede sig ved et nyt *Ildsted*, og som hver Dag fik deres Mad fra et nyt *Køkken*, var det opstillede Krav kun en *besværlig Byrde*. Hvad gavnede det Staten eller Kniplingsindustrien, at Bissekræmmeren, som næsten bestandig var paa Rejse, lejede sig et Værelse i Haders-

lev og holdt en Vestalinde der, som sørgede for, at Ilden ikke slukkedes paa hans Arne? Ideen hertil var udgaaet fra Byerne, som betragtede det som et Middel til at tvinge et Par Mennesker mere, der aldeles ikke kunde faa Del i de Fordele, som Byen ydede, til at deltage i Byens Afgifter. Det var den eneste Indskrænkning i Adgangen til Bevillinger til Bissehandel med Kniplinger, som den anførte Resolution opstillede for Folk fra Byerne.

Paa Landet derimod skulde Bevilling kun gives dem, *der umiddelbart beskæftigede sig med Kniplingstiltrækningen*, d. v. s. dem, der selv bestilte nogle Kniplinger hos Kniplerpigerne og ikke tog dem hos Grossisterne. Men det var just det, man klagede saa meget over. Den af Regeringen her opstillede Grundsætning var ret og billig f. s. v. den — i Modstrid med Grossisternes Ønsker og Klager — tillod Kniplingskræmmerne at forene Forlagsvirksomhed med Bissehandel; men den var angribelig, fordi den i Landdistrikterne gjorde Forlagsvirksomhed til en Betingelse for Bissehandel.

Af den anførte Skildring af Kniplingskræmmerne og deres Levnedsløb fremgaar, at hele deres Tænken og Stræben gik ud paa, saa snart som muligt selv at lade forfærdige ret mange Kniplinger, for at de ogsaa kunde nyde Forlæggerens større Fordel. Der krævedes imidlertid særlig gunstige Omstændigheder til at kunne gøre det lige straks: den, der ikke havde Slægt og Venner, som i hans Fraværelse kunde tage imod Arbejde og betale det for ham, han maatte nøjes med den ringere Fortjeneste, han kunde faa paa Forlæggerens Kniplinger.

Men var han derfor mindre nyttig for Kniplingsmanifikationen?

Selv om den tvungne Forbindelse af Bissehandel med Forlagsvirksomhed var virkelig nyttig, saa var det dog umuligt at fremtvinge mere end Skinet deraf. Den, af hvem et Bevis for Forlagsvirksomhed krævedes, for at han kunde opnaa Bevilling til Bissehandel, bestilte straks nogle Kniplinger hos 30 Kniplere og sendte dem derefter til Stedets Præst. Denne optegnede deres Navne og bevidnede, at den paagældende holdt de paa Fortegnelsen opførte Kniplere i Arbejde. Beviset var tilvejebragt, og saa tog han maaske ikke engang de bestilte Kniplinger, der endnu meget vel kunde finde en Køber paa første Haand.

Denne Klausul i Bevillingerne var derfor dels unødvendig, dels illusorisk — kun den Fordel frembød den, at Folk, som maaske næppe kendte Kniplingsindustrien af Navn, og som aldrig havde sat deres Ben i Kniplendistriktet, ikke kunde forlange nogen Bevilling til at falbyde Kniplinger. Saadanne Folk kunde ganske sikkert tænkes at ville benytte en Bevilling i andre Øjemed. Det var ikke usandsynligt, at de uretmæssige Ihænderhavere af slige Privilegier kunde falde paa dermed at dække anden Handel, medens det var utænkeligt, at de virkelige Kniplingskræmmere vilde risikere det.

9. *Lehmanns Forslag.*

De eneste Krav, der burde stilles til den, der vilde opnaa en personlig Bevilling, var, at han besad Indfødsret og dernæst enten selv beskæftigede sig med Tilvirkningen eller havde en bekendt Kniplingsforlæg-

gers af Øvrigheden bekræftede Vidnesbyrd for, at denne havde overladt ham Kniplinger til en nævneværdig Sum til Forhandling. Den anden Fordring skulde blot tjene til at udelukke dem, der ikke havde nogen Forbindelse med Kniplingsmanufakturen. Hertil burde føjes: Bevis for at have opfyldt sin Militærpligt eller for Fritagelse for samme. Da Værnepligten imidlertid blev mere og mere almindelig, saa havde Amtmændene udtalt det Ønske, at det maatte indføjes i Bevillingen, at den ikke befriede nogen for Værnepligt. Saa vilde Amtmanden ikke give Bissekræmmeren noget Pas, før han havde sikker Kaution for, at den rejsende enten selv mødte ved Indkaldelser eller lod stille for sig.

Da paa Landet kun de, som selv var Forlæggere, havde Haab om at opnaa Bevilling til at forhandle Kniplinger, men disse i Reglen ikke havde Tid til at rejse, saa fandt de paa at ansøge om Bevilling for en *Medhjælper eller en Fuldmægtig*, og de havde undertiden faaet deres Ønske opfyldt. I Begyndelsen blev der næppe gjort Vanskeligheder; men senere hen blev det Regel, at der for 40 beskæftigede Kniplepiger blev givet een Bevilling, var der 80, blev der ogsaa udstedt en Bevilling for en Fuldmægtig, og oversteg Antallet 150, blev der meddelt endnu en for en anden Fuldmægtig. Efter Lehmanns Anskuelse var slige Bevillinger ganske utilstedelige. Tilladelsen til at drive Bissehandel burde kun gives en *bestemt, navngiven Mand*, som besad de fornødne Kvalifikationer, men ikke til en ubestemt Person, der kunde ombyttes med en anden efter Bevillingshaverens Forgodtbefindende; thi da kunde Bevillingen gaa fra Haand til Haand, saa at al Kon-

trol blev umulig. Det var bleven bevist, at Bevillinger var bleven brugte i Norge af helt andre Personer end dem, der havde faaet dem. Det var imidlertid ikke saa vanskeligt at forebygge slige Misbrug.

Hidtil havde Indløsning af en Bevilling til Bissehandel med Kniplinger kostet 11 Rdl. 40 Lyb Sk. danske Kroner eller 12 Rdl. 28 Lyb Sk. S. H. Cour. Denne Udgift var ofte trykkende for en Begynder, som for største Delen handlede med Kniplinger, han havde faaet paa Kredit — men derefter betalte han slet intet mere for Bevillingen. Følgen deraf var, at Bissekræmmeren ganske unddrog sig Kommercekollegiets Opmærksomhed. Han kunde drage imod Nord eller imod Syd, han kunde fortsætte Handelen eller opgive den, han kunde beholde den eller overlade den til en anden, han kunde leve eller dø — alt dette erfarede Kollegiet intet om. Bevillingen gik maaske i Arv til andre og kom over paa anden eller tredje Haand, uden at det var muligt at fore Opsyn eller Kontrol dermed. Ganske vist bestemte Frdg. af 8. Jan. 1794, at ved en Kniplingskræmmeres Død skulde hans Bevilling indsendes til Kommercekollegiet; men hvorledes skulde Øvrigheden faa fat paa den, hvis Arvingerne ikke frivilligt indleverede den, og hvilken Sikkerhed var der for, at den altid kom i deres Besiddelse? Erfaringen havde da ogsaa vist, at Indleveringen af en Bevilling hørte til Sjældenhederne. Kommercekollegiet kunde derfor ikke vide noget om, hvormange Bevillinger der var i Brug, eller hvortil de blev benyttede.

Lehmann foreslog derfor, at Indløsningen af Bevillingen blev nedsat til 5 Rdl.; men at der til Gengæld

aaarlig skulde betaales en Kendelse af 1 Rdl. for den. Hensigten hermed var ikke at skaffe Statskassen en Indtægt, der kun vilde blive ubetydelig, men at give Kommercekollegiet et Middel i Hænde til altid at kende Antallet af de benyttede Bevillinger og de Egne, hvor de blev brugte; dernæst ogsaa at forebygge, at Bevillingerne bleve borttestamenterede eller bortgivne. Thi naar denne Kendelse skulde erlægges paa det første Toldsted, som Bissekræmmeren hvert Aar passerede, og Erlæggelsen af Kendelse skulde kvitteres paa selve Bevillingen, saa vilde en ikke præsenteret Bevilling af sig selv være forfalden efter et Aars Forløb, og Kollegiet kunde ved Pengenes Indsendelse holde Øje med Kræmmerne og med den Egn, hvor de handlede. Blev Navnet paa Indehaverne af de foreviste Bevillinger tillige meddelt deres respektive Øvrigheder, saa vilde en bedragerisk Benyttelse af et fremmed Privilegium meget hurtig blive opdaget og derved blive farlig for Bedrageren. Forslaget indeholdt saaledes et let Middel til Opnaaelsen af flere Øjemed.

10. Slutning.

Lehmans Forslag blev lagt til Grund for Kommercekollegiets Forestilling¹⁾ og approberet af Kongen i 1810 tillige med en ny Formular for Kniplingskoncessioner, som herefter blev meddelte ad mandatum; dog med den Tilføjelse, at Koncessionerne i Følge de for Hertugdømmet Slesvig gældende Forordninger skulde udfærdiges i *det danske* og *det tyske* Sprog. Derved kom

---

¹⁾ Industri- og Fabrikfagets Forestilling 16./21. Aug. 1810, Nr. 65.

det danske Sprog til sin Ret ved slige Udfærdigelser, der saa godt som udelukkende begæredes af dansk-talende Folk — „Bønder“, som Grossisterne i Tønder kalder dem i deres Klager — hvilket fremgaar saavel af Bevillingshavernes Navne som af deres Hjemsted. I Aarene 1810—16 blev der udfærdiget ialt 204 Kniplingskoncessioner, og da de ældre Bevillinger var ugyldige, har man herved Tallet paa Kniplingskræmmerne ved Begyndelsen af det 19. Aarhundrede.

Det skyldes udelukkende Assessor Lehmanns Duelighed og Energi som Embedsmand, at der foreligger saa fyldige Oplysninger om Kniplingskræmmerne omkring ved Aaret 1800 som paa intet andet Tidspunkt, hverken før eller senere. Nogen Ensidighed er der i hans Syn paa Forholdene, idet han ligesom i sin Tid August Hennings¹⁾ mere ser paa Kvantiteten end paa Kvaliteten af de tilvirkede Kniplinger — og paa den øjeblikkelige Fordel. Skævheden i dette Syn viser sig imidlertid først senere hen, da de haandgjorte Kniplinger kommer til at staa overfor de maskintilvirkede Blonder.

Med Hensyn til Kniplepigernes Stilling skal det endnu til Slut bemærkes, at de sædvanligvis ikke havde revet sig løs fra den hjemlige Arne, saa at deres Beskæftigelse ved Kniplebrædtet, set fra Familiens Standpunkt, var et Bierhverv, idet Husholdningens Hovedpersoner drev Landbrug. Dette Synspunkt maa fastholdes ved Bedømmelsen af de Lønningssatser, hvorom der haves Oplysninger fra Aaret 1800, da Arkivar og

---

¹⁾ Se „Sønderjydske Aarbøger“ 1901, S. 138 ff.

Ekspeditionssekretær i Tyske Kancelli Peter v. Sixtel besøgte Tønderegnen¹⁾. Kniplepigernes Antal og de deraf beregnede Summer for Arbejdsløn, Udgift til Anskaffelse af Traad og den samlede Indtægt ved Salget af Kniplinger fra første Haand, som Sixtel ligeledes anfører, forbigaas her, da de aabenbart ere ganske kalkulatoriske og derfor ret værdiløse. Hans Angivelser af de enkelte Kniplepigers Arbejdsløn, Prisen paa Traad og paa færdige Kniplinger, hvilke Data han uden Tvivl har fra Kniplingsgrossisterne i Tønder, staar derimod til troende. Herefter var de dueligste Kniplepiger, som aldrig gik ledige og anvendte hele deres Tid til Forfærdigelse af Kniplinger, i Stand til at tjene 50 Speciesdrl. eller 25 hollandske Dukater aarlig. De bedste Kniplinger, som blev forfærdigede i disse Egne, kostede 5 Rdlr. S. H. Cour. eller 2 hollandske Dukater for en hamborgsk Alen. Pigen fik for en Alen af saadanne fine Kniplinger 3 Daler S. H. Cour. i Arbejdsløn. En Alen af de tarveligste Kniplinger blev solgt for 1 Sechsling eller 3 danske Skilling Cour., eller 80 Alen for en hollandsk Dukat. For de 80 Alen ringeste Kniplinger betaltes kun $1\frac{1}{4}$ Daler S. H. Cour. i Arbejdsløn.

Af et halvt Lod meget fin Traad kunde der forfærdiges 6 Alen Kniplinger til 5 Daler S. H. Cour. pr. Alen. Den Traad, der brugtes til Kniplinger, blev ind delt i 24 Numre efter Finheden. Den fineste Traad kostede fra 80 til over 90 Daler S. H. Cour., den groveste $3\frac{1}{2}$ Daler Pundet. Af et Pund af den fineste Traad

---

¹⁾ Fragmente aus dem Tagebuche eines Fremden, Kbhv. 1800, lille 8°, S. 74 ff. Se Bilag til Bertouchs Andragende til Kongen af 29. Dec. 1809.

kunde forfærdiges 384 Alen Kniplinger til 5 Daler pr. Alen, d. v. s. for 1920 Daler S. H. Cour. Et Pund Hør fik derved en Værdi af 96 Pund Sølv eller mindst 7 Pund Guld.

De Sorter, som var paa Moden i Aaret 1800 var: Kniplinger med gammel dobbelt Grund, fond de Bruxelles eller de Paris, à point eller ogsaa med enkelt Grund.

Den lave Arbejdsløn, der slynger sig som den sorte Traad igennem hele den tønderske Kniplingsindustri Historie, staar i en ejendommelig Modsætning til den høje Værdi af de tilvirkede Kniplinger. Endnu ved det 19. Aarhundredes Begyndelse stod denne danske Kunstindustri paa en anelig Højde, og intet lod ane, at den i Løbet af Aarhundredet skulde saa godt som helt forsvinde.

Efterskrift
til
„En Slægts Historie i Rurup og Mandbjerg“.
Af J. F a u s b ø l.

V ed nu bagefter at efterse et Par gamle Tingbøger eller Retsprotokoller i Statsarkivet i Slesvig findes der flere Ting, som udførligere fortæller om Forholdene i Rurup, navnlig med Hensyn til Peder Pedersen og Mandbjerg Skov, Byttehandelen med Mattes Jensen og om Rurup Brand er Tingbogen meget oplysende.

Efter at Rurup Bymænd 1715 havde indgivet deres lange og ynkelige Klage over Peder Pedersen (jfr. ovfr. S. 29), fik de det Forslag fra Amtshuset, at Mandbjerg Mark skulde indgaa i Byens Fællesskab, og de to Ejere gaa i Lod og Del med Byen, hvilket de imidlertid ikke tog imod. Fra det offentliges Side blev der nu foretaget et Syn over Træbestanden i Mandbjerg Skov, og for den ulovlige Skovhugst, som der fandtes tydelig Spor af, blev Peder Pedersen som Opsynsmand af Amtshuset ikendt en Bøde af 10 Rigsdaler.

Peder Pedersen var dog snarraadig, han indklagede hele Byen som delagtig i den ulovlige Skovhugst, og i Tingbogen staar følgende Forhandling:

Tirsdag d. 8. December Anno 1716: Peder Pedersen i Rurup fremkom i Retten med en Amts-Besked: At alle Rurupper skal aflægge deres Eed, om de er fri for Skovhug eller ej; og bad saa Hr. Herredsfoged i Nørre Rangstrup Herred at forfølge Sagen.

Jeg Lauritz Berthelsen i Roost gør hermed vitterligt, at for mig har Peder Pedersen i Rurup andraget, hvorledes han ved sidst afholdte Brøde-Ting til Strafbrøde for 10 Rigsdaler skal være ansat, men som han ved Amtet har givet tilkende, at Indvaanere i Rurup kan være skyldig med ham i samme Brøde, saasom de i de fældede Træer ogsaa partiserer, hvorfor ved Amtshusets Besked af 12. Nov. er bleven befaleet, at de samtlige til Ting skal indkaldes, og paa deres Eed examineres, for at man kan vide hvem af dem, der er fri, og hvem ikke, og siden videre forhøres imod, hvem der er skyldig, og sig ikke med Peder Pedersen vil affinde.

Ti paa Kongl. Maj. og Rettens Vegne er nærværende to Personer, nemlig Niels Wind og Hans Gaarde i Gestrup antaget.

Stevnes og kaldes alle Rurup Byes Indvaanere, isærdeleshed Karen Sal. Peder Jensens, saavel Lodsejere som Forbedelser, Inderster eller Andre, som i Byen haver Husning og Tilhold, til Nør-Rangstrup Herredsting, at møde 8. December, enten vedstaa eller edlig fragaa, om de er skyldig eller ej, saasom Peder Pedersen agter herefter at gaa frem efter det beskrev. Tingsvinde. Hvem som ikke møder, maa vente, at de bliver ansat til Kongl. Brøde og desforuden kendes skyldig. Mens hvem sig i det Gode med Peder Pedersen affinder, med dem sker ingen videre Vidtloftighed.

Læst paa Herredstinget d. 8. December.

Niels Wind og Hans Gaarde i Gestrup ved Ed bekræftet, at de nærafvigte 30. November foranstaaende Brevs Indhold har forkyndt for alle Rurup Lodsejere og Beboere for hver især. Hvorpaa fornævnte Peder Pedersen æsket, at de Indstævnede efter højbemeldte Amts-Beskeds Indhold skulde aflægge deres Ed. De Indstævnede af Rurup mødte samtlig, og begærede, at de maatte faa en Opsættelse med deres Eds Aflæggelse i 8 Dage, saa de dem imidlertid kunde sig betænke. Og at de til samme Tid maatte faa Peder Pedersen indstævnet til Ting, for at han til samme Tid maatte ogsaa aflægge sin Ed paa nogle sære Poster, som de haver hannem at tilspørge, og formener derved at skaffe mere Oplysning i Sagen.

Peder Pedersen forblev ved sit forrige og formente, at de havde havt Tid nok til at betænke sig siden Stævningsdagen.

Derpaa fremstod enhver især for Retten og aflagde deres Ed saaledes som følger:

Paul Jepsen har i nogle Aar hverken hugget Eg eller Bøg, men vel muligt lidet Hejsel mesten til Lærspoller eller Riveskafter, mens Intet i Svinshauge.

Niels Rasmussen har ej hugget store Træer, dog i Svinshauge kender han sig skyldig.

Christian Pedersen har ej hugget store Træer, mens vel Hejsel og Æsk til smaa Gjorde, fri for Svinshauge.

Paa Karen Pedersens Vegne sagde hendes Svigersøn Truels Hansen, at hun ej ved af nogen Ting at sige, hendes Mand var nylig død.

Nis Jensen: for Alt gandske fri.

Iver Truels lige saa.

Jørgen Pedersen lige saa.

Peder Hansen gandske fri, undtagen en liden Eg, han har hugget til en Balje-Gjord, og lidet Hejsel, han har afskaaret med sin Kniv.

Mikkel Lausen gandske fri.

Jens Nissen gjort Ed for store Træer, men ikke mindre. Er skyldig i Svinshauge.

Peder Sørensen fri for Svinshauge, saa og for Eg og Bøg.

Mens ny Vidner: Peder Hansen, Tæsten Hansen og Hans Pedersen gandske fri.

Hans Iversen fri for Eg og Bøg og Svinshauge, men ej videre.

Niels Wind gandske fri undtagen et lidet Stykke Eg, som han har faat med Peder Persens Minde.

Paa dette foranskrevne har enhver for sig sin højeste Ed aflagt, saaledes at være Sandhed.

Mens disse følgende nemlig: Jakob Mortensen, Mattes Jensen, Hans Pedersen, Laurids Gaarde og Jes Jensen kender sig skyldig og vilde ingen Ed gøre
 . . . .

Parterne hver en Afskrift begjerendes.

Tirsdagen d. 12. Januar Anno 1717 er første Gang paa Nørre Rangstrup Herredsting i dette Aar holdt Ting og Ret. Dette første Ting kaldes almindelig Drikting.

Tirsdag d. 13. Marts Anno 1717.

For Retten blev oplæst et underskrevet Tusk, hvilket var lydende som følger:

Paa høje Øvrigheds gunstige Behag og Samtykke, og for at nedlægge ald Strid og Uenighed, som imellem Peder Pedersen i Rurnp og samtlige Naboer ibidem angaaende Mandbjærg Mark udi langvarig Tid været haver.

Da haver jeg Mathias Jensen der sammesteds : saasom den hele By vil komme mig til Hjælp paa dette Tusk, at vi efterdags kan være foruden al vor Trætte Onkostning og Forsømmelse, som vi hidindtil har lagt udi med fornævnte Peder Pedersen angaaende bemeldte Mandbjærg Mark. Og for at komme til Rolighed, og nyde som hidindtil, som og for Fremtiden af mig Mathes Jensen og mine Efterkommere uprotesteret ald den Rettighed, som efter disse sidste af de tilforordnede Commissioner oprettede og af hans højgrevelige Excellence udi alle sine Punkter approberede Contrakt har nydt. :|

Tilbyder Peder Pedersen udi vores Herreds Øvrigheds Nærværelse, at tuske med hannem Gaard og Grund, som Peder Pedersen og han har Samtykke udi, og er samme paa efterfølgende Maader imellem dem sluttet og samtykket som følger:

De tusker med hverandre Gaard og Grund, saa at Mathias Jensen skal have Peder Pedersens hele Fæstegaard, og nyde ald den Rettighed, som dertil ligger uden ringeste Trætte med Byen, saa vidt den paa Marken af Tørvegroft, Lyngslæt og Fædrift havde Rettighed angaar o. s. v.

Og tager hver sin egen Beslag af Kretter, Bæster, som han hidindtil ved sin Gaard haver havt og hver beholder sin egen Boskab og Løsøre. — Paa dette Tusk skal Mathias Jensen give Peder Pedersen til Aabod udi

rede Penge 100 Rigsdaler — skal betales, naar de har udfodret, og den Ene den Andens Gaard antager o. s. v. o. s. v.

Til Vitterlighed.

H. Outzen, Husfoged. L. Berthelsen, Herredsfoged.

P. C. Holm, Herredsskriver.

Om Branden i Rurup er der, hvad Mattes Jensens Gaard angaar, fortalt temmelig udførligt efter gamle Niels Rostgaard i forrige Hefte af dette Tidsskrift (S. 42). Men man maa beundre den Nøjagtighed med Hensyn til Dag og Klokkeslet, som den mundtlige Fortælling har leveret og som stadfæstes af følgende Tingsvidne:

Tirsdag d. 27. Juni Anno 1719. De Brandsted Folk i Rurup faar Tingsvinde: Mathias Jensen, Jens Jensen, Laurids Gaarde, Hans Iversen, Iver Truelsen, Jørgen Pedersen og Peder Hansen i Rurup. For Retten fremkom og ynkeligen beklaget sig, at næstafvigte St. Hansdag d. 24. Juni under Prædikenen er alle deres Huse med samt deres meste af deres indehavende Boskaber, Senge, Klæder, Korn, Vogne, Plove, Harver og disse Redskaber, som de havde i Eje af en ulykkelig Ildebrand, altsammen udi to Timers Tid elendig bleven opbrændt og lagt i Aske, saa at vi nu er foruden ethvertsomhelst Middel, da vi i saadan Hast moxen Intet fik reddet.

Vi haver mistet nemlig:

Mathias Jensen til sin hele Fæstegaard	57	Fag	Hus
Jens Jensen $\frac{1}{2}$ Ejendomsgaard	28	"	"
Laurids Gaarde $\frac{1}{2}$ do.	37	"	"

iblandt disse er 17 Fag Ladehus som i indeværende Aar med stor Bekostning afny opsat

Hans Iversen $\frac{1}{2}$ Fæstegaard	16	Fag	Hus
Iver Truelsen $\frac{1}{2}$ "	24	"	"
Jørgen Truelsen $\frac{1}{2}$ "	34	"	"
Peder Hansen $\frac{1}{2}$ Ejendomsgaard	31	"	"

Og til Bevis for, at dette er Sandhed, fremstillede sig for Retten efterskrevne 12 Mænd: Hans Pedersen, Peder Kjærgaard, Niels Rasmussen, Truels Hansen, alle i Rurup, Resten fra Branderup, deriblandt en Hans Kromand.

Alle disse 12 Mænd samt alle, der var mødt til Ting, bevidner, at de afbrændte Huse var i god Stand, og nu er de ude af Stand til at opbygge, hvorfor de allernaadigst andrage paa, at der maa blive udvist dem Tommer i de næstliggende Kongl. Skove, og at de maa nyde nogle Friheder paa deres Gaarde, saasom de agter strax deres Starve at opbygge.

„Da Sønderjylland vaagnede“.

En Anmeldelse af Axel Hansen.

Det har længe været en kendt Sag i sønderjydske-interesserede Kredse, at Hr. Skoleinspektør P. Lauridsen syslede med et større Arbejde om vor Nationalitetskamps Historie. Det kan vist ogsaa siges, at man gennemgaaende har imødeset dette Værks Fremkomst med ikke ringe Forventning.

Under ovenstaaende Titel er nu første Bind udkommet¹⁾. Lad os da se, hvorledes Forfatteren har løst sin Opgave, og hvad nyt Værket bringer.

Hvad man strax lægger Mærke til, hvis man forud er kendt med, hvad der er skrevet om den Tid, er at Textdelens Skildringer for en stor Del ere byggede over den store Afhandling om det nationale Gennembrud i Sønderjylland, af samme Forfatter i „Tilskueren“ 1898.

Det var med denne Afhandling, at Hr. Lauridsen i sin Tid afgjort traadte i Skranken for Flor. Kraftigt opponerede han mod andre Forfattere, som A. D. Jør-

---

¹⁾ P. Lauridsen. „Da Sønderjylland vaagnede“. Skildringer og Breve. 1. Bd. Lehmann & Stage. Kbh. 1909.

gensen, Johan Ottosen, Rosendal og Hertel, for hvem, som han sagde, Flor i det højeste var „en klog, maaske for klog Raadgiver“, „en aandelig Fødselhjælper“, „en behændig Grundlægger af Rødding Højskole, en fortjenstfuld Mand blandt mange andre, men heller ikke mere“. Ja, Pastor Hertel betegnede ham endog som „en tvivlsom Dobbeltskikkelse, en Gaade og et levende Spørgsmaalstegn“. For Lauridsen derimod stod Flor som den store Fører, som „Nordslesvigs Diktator“, som „Chefen for den modige Skare, der standsede Slesvigholsteinismens Sejrstog op igennem Hertugdømmet“.¹)

Hr. Lauridsen kunde allerede dengang støtte sin Opfattelse paa Kendskab til Kochs og Flors Brevveksling, men det var kun undtagelsesvis, at der i Afhandlingen fandtes direkte Henvisninger til dette Brevmateriale, af hvilket kun meget lidt fremlagdes. Grunden var vel nærmest den, at Ottosen forud havde Materialet i Arbejde. Forfatterens i flere Henseender uskaansomme Dom over andre af den Tids ledende Mænd maatte derfor nødvendigvis ægge til Modsigelse, og det lykkedes ham saaledes ikke dengang at trænge helt igennem med sin Opfattelse af Flor.

Efter henved ti Aars Forløb er Hr. Lauridsen nu med den foreliggende Bog vendt tilbage til samme Emne. Han har denne Gang bragt et udtømmende Brevmateriale med sig, idet han foruden den trykte Literatur og Kochs og Paulsens utrykte Optegnelser har benyttet et saa omfattende Materiale som Kochs og Flors, Laurids Skaus, Adlers, Lehmanns, J. F. Schows

---

¹) Tilskueren 1898. S. 261—262.

og flere andres efterladte Brevsamlinger, der efter Forfatterens Angivelse indeholder flere Tusende Breve.

Af hele denne Mængde har naturligvis kun en forholdsvis ringe Del kunnet medtages. Men de ca. 100 Breve, som helt eller delvis ere aftrykte i Bilaget, giver alligevel et saa anskueligt og levende Billede af den Tid, som man ikke hidtil har haft. Og herigenem naar Forfatteren dennegang at føre sin Sag til Sejr. Thi efter hvad her er offentliggjort, er Flors absolute Førerstilling ialtfald i denne Periode uomtvistelig; i den Grad viser han sig at være Sjælen i alt.

Om Flor som Hovedpersonen samlede sig strax eller efterhaanden en lille Skare af Mænd i forskellige Livsstillinger og af ulige Betydning, men alle besjælede af den samme Iver i Arbejdet for det danske Sprogs Ret.

I forreste Række staar Flensborgeren Professor Christian Paulsen. Ham er det, der tænder den første Brand, og med Rette er derfor ogsaa Bogens første Afsnit viet Skildringen af ham.

Som Hovedkilde for denne Skildring er benyttet Paulsens egne utrykte Dagbøger, de samme som ligge til Grund for H. N. Clausens Biografi, der indleder første Bind af Chr. Paulsens samlede Skrifter. Men medens H. N. Clausen udførligt dvælede ved Ungdoms- og Studieaarene, for ved Uddrag af Dagbogen og af Breve at belyse Paulsens Udvikling i national Henseende, gaar Lauridsen ret let hen over dette, idet han paa den anden Side om Paulsens senere Virksomhed giver Bidrag af Betydning, som Clausen ikke har.

Begge Dele er godt og fortjener at sammenholdes. Det maa derfor bebrejdes Forfatteren, at han

end ikke har nævnet Clausens Biografi, og det forekommer mig, at Skildringerne vilde have vundet i Værd, naar han saa alsidigt som muligt havde belyst Stoffet indenfor den nu eengang af ham dragne Ramme, ved at henvise til de Steder, hvor en supplerende eller bekræftende Fremstilling maatte findes, saaledes som i det anførte og flere andre Tilfælde.¹⁾

Forfatteren har saa godt som intet gjort i denne Retning, og sikkert med velberaad Hu. Han har foretrukket at give sin Bog en Form, der vil gøre den mere tilgængelig for den store Kreds, som han iøvrigt ved sin ypperlige Fremstillingsevne har saa rige Muligheder for at faa i Tale.

Men har han valgt denne Vej, og meget forklarer og forsvarer, at han har gjort det, saa kan han heller ikke undgaa, at Kritikken rammer ham paa dette Punkt, og at ikke alene Mangelen paa Henvisninger maa betegnes som et Minus ved hans Fremstilling, men at det tillige maa siges, at han ofte har behandlet de Henvisninger der findes paa en vel formløs Maade.

Undertiden kan det saaledes være helt vanskeligt at finde ud af, hvorfra et Citat stammer (Ex. S. 35 Note 14), og paa den anden Side kan man træffe Ci-

---

¹⁾ For Paulsens Vedkommende findes saaledes i Antislesvigholstenske Fragmenter, 13. Hefte Side 1—9, en af ham selv given Fremstilling af hans Forhandlinger med de ledende Mænd i Kjøbenhavn, der ret godt supplerer Lauridsens Skildring, ligesom ogsaa Koch i sin Biografi af Paulsen („Dannevirke“ 1855, Nr. 137—38), hvortil ogsaa han har benyttet Dagbogen, giver enkelte Oplysninger, der hverken findes hos Clausen eller Lauridsen.

tater, der ere anførte ganske uden Hjemmel. Side 9 fortælles saaledes om Paulsens Audiens hos Kancellipræsidenten Grev Otto Moltke, hvorefter Forfatteren citerer, „der paa Bunden kun var Dansker, ikke Holstener“. Der findes ingen Angivelse af hvorfra Citatet stammer; men saaledes som det er anbragt, efterfulgt af Paulsens egen Skildring af Audiensen, med Dagbogen som Kilde, maa Læseren nærmest antage, at det første Citat ogsaa hører derhen, hvad det jo muligvis ogsaa gør; — men paafaldende vil det i saa Fald være, da netop den samme Udtalelse næsten ordret genfindes hos Moltkes Kollega i Geheimestatsraadet Grev Conrad Rantzau - Breitenburg¹⁾. Særlig stærkt træder dog Mangelen paa Henvisninger frem i Forholdet mellem Textdelen og Brevstoffet. Bogen er nemlig delt i to Hoveddele, af hvilke den første indeholder Skildringer af Tiden indtil 1839, mens den anden rummer Brevene, der ere samlede om „Dannevirke“ i Aarene 1837—39. Idet Henvisninger her næsten ganske savnes, er Forbindelsesledet mellem Bogens to Halvdele bleven meget svagt, og Læseren vil være henvist til stadig at slaa efter i Brevstoffet, for at se, om ikke der skulde være et Bilag hørende hen til den Del af Texten, han er ved, naar han da ikke, hvad der vel vil blive Tilfældet for de flestes Vedkommende, vil foretrække at læse hver Del for sig. Men herved gaar meget af Indtrykket tabt; og idet en saadan Læsning jo maa bringe en Del Gentagelser,

---

¹⁾ Rantzau-Breitenburgs Erindringer udg. af Louis Bobé. S. 37. („Grev Otto Moltke . . . . er paa Bunden kun Dansker, ikke Holstener“.)

kan Følgen heraf atter blive, at mange kun overfladisk gennemse Brevene. Og de fortjener netop at læses. Thi ikke alene er de i sig selv interessante, og Hr. Lauridsen har gjort et godt Udvalg, men desuden findes der i Brevstoffet mangt og meget, som ikke har kunnet udnyttes i Texten.

Jeg har dvælet noget udførligt ved disse Mangler, der efter min Mening klæber ved Bogen, baade fordi de fremtræde saa meget tydeligere, som det ellers er et saa godt Arbejde, Forfatteren har gjort, og fordi de vilde have været saa lette at afhjælpe.

Vende vi os da nu til Textdelen, til selve Skildringerne, saa møder vi her en Blanding af gammelt og nyt. Gammelt er for en stor Del de tre første Afsnit, herunder Karakteristikerne af Paulsen, Nissen og Flor. Det er Afhandlingen fra „Tilskueren“, der her ligger bag. Dog findes Indskud, saavel fra Brevmaterialet, som fra Kochs Biografi og fra Paulsens Dagbog, og det hele fremtræder mere afrundet end tidligere.

Ogsaa af det følgende vil Hovedtrækkene være kendt fra tidligere Fremstillinger, der mere eller mindre have tangeret samme Emne, og dog maa det siges, at der for denne Dels Vedkommende ikke hidtil har foreligget en saa samlet og saa selvstændig Skildring som denne. Det er „Dannevirke“s Tilblivelseshistorie og dens første Genvordigheder, som Forfatteren her skildrer i kraftige og malende Billeder.

Hovedkilden er fra nu af Kochs efterladte Manuskript, der, som Forfatteren selv udtaler, er højst

værdifuldt¹⁾. Det fylder ialt 201 Sider i Folio og falder naturligt i to Halvdele. Den første (Side 1—95) indeholder en Skildring af det danske Sprogs Historie i Sønderjylland, og det var Kochs Mening hermed at ville supplere Allen. Dertil manglede han dog adskillige Forudsætninger, og denne Part af Skriftet er da ogsaa af forholdsvis ringe Interesse. Langt betydningsfuldere er derimod den anden Halvpart, hvori Koch skildrer sine egne Oplevelser og i Særdeleshed „Dannevirke“s Tilblivelse og Forholdet til den lille Kreds, der stod ham nær.

Denne Selvbiografi, som Koch skrev i sin høje Alderdom, har allerede i længere Tid delvis foreligget trykt. I „Fædrelandet“ for 1875 findes nemlig i Nummerne 235—241 en af Koch forfattet Artikelrække om Flor, der stadig har været betragtet som en værdifuld Kilde²⁾, om end den maatte benyttes med Forsigtighed, idet Bevismateriale tildels manglede. Den har dog ligget til Grund for flere Skildringer fra den Tid og bl. a. ogsaa for L. Schrøders Biografi af Flor i „Sønderjydske Aarbøger“ for 1892.

Som skrevet efter Artiklerien i „Fædrelandet“ optager Selvbiografien for den største Del denne i sig, her og der med Ændringer og Udeladelser, samt med forskellige Tilføjelser, idet det jo her er Kochs egen og ikke Flors Historie, der skal skildres. Og blandt disse Tilføjelser findes navnlig flere af Kochs og Flors

---

¹⁾ Lauridsen S. 238.

²⁾ Jævnfør Ludvig Hertel: Fostbroderskabet. 1881. Side 113.

Breve, der ere saaledes indpassede i Skildringen, at de tjener til at belyse denne og støtter dens Værd som Kilde.

Med Rette kunde vel derfor det Spørgsmaal rejses, om Hr. Lauridsen for denne Tids Vedkommende ikke snarere burde have udgivet denne Kochs egen Skildring, ledsaget af de nødvendige Noter og med supplerende Tillæg, ligesom iøvrigt ogsaa Paulsens Dagbøger, om Tilladelsen dertil kunde være skaffet. Meget kunde tale derfor; saaledes navnlig Kochs hele originale Personlighed, der her saa levende træder en i Møde. Men paa den anden Side har jo alligevel en saa stor Del tidligere været trykt, at dette i Forbindelse med, at Koch undertiden kan forfalde vel meget til Vidtløftighed, gør det fuldt forstaaeligt, at Forfatteren frem for hel- eller delvis Udgivelse har valgt Bearbejdelse. Denne er foretaget med kyndig Haand, og de ledsagende Breve ere langt talrigere end i Manuskriptet.

Det er særlig for Kochs og Flors Vedkommende at det nye Materiale, der er bragt frem, giver et fyldigere Indtryk, end man hidtil har haft.

Hvad Paulsen angaar, saa falder jo hans Hovedvirksomhed paa det literære Omraade; den har derfor været ret godt kendt tidligere, og hvad nyt der er tilkommet løfter ikke Sløret for hidtil uanede Hemligheder, lige saa lidt som det kaster nyt Lys over hans Personlighed. Nu som før staar han som den første Mand, der offentlig, med Indsigt og Myndighed, taler det danske Sprog og den danske Krones Sag i Sønderjylland. Han var den første, der kom i Forbindelse

med Nis Lorenzen, og det var hans Tanker, der slog ned i Nis Chr. Nissen, og gennem denne kom til at øve afgørende Indflydelse ogsaa paa Koch. Denne underhaands agitatoriske Side af hans Virksomhed træder dog nu noget klarere for Dagen end før, og vi se tydeligere, hvorledes han i den første Tid er den, der danner Mellemløbet mellem den lille akademiske Kreds og det danske Nordslesvig, hvilket falder saa meget naturligere, som Flor i Begyndelsen holder sig stærkt i Baggrunden. Heller ikke for Nissens Vedkommende er væsentlig nyt tilkommet, idet hans Breve til Flor jo tidligere ere udgivne af Ottosen¹⁾. Som vi lærer ham at kende der, har Forfatteren skildret ham med smukke og rammende Ord.

Hvad endelig Koch og Flor angaar, saa har Opfattelsen af dem vundet i Liv og Farve. Det er jo ogsaa særlig deres Brevvexling der er gengivet, idet Brevene er samlede om „Dannevirke“ som Midtpunkt. Og det var „Dannevirke“ der førte dem sammen. Thi det var først i 1837, da Flor drog til Haderslev for at virke for Oprettelsen af en dansk Avis, at han kom i Forbindelse med Nissen og Koch, for hvem han indtil da end ikke havde været kendt af Navn.

Ved Omtalen af denne Rejse²⁾ tager Forfatteren med Rette Afstand fra Kochs noget vel lyriske Skildring i Artiklen i „Fædrelandet“, hvor han fortæller om, hvorledes Flor faar Taarer i Øjnene ved at læse Nissens Artikel i „Itzehoer Wochenblatt“, og strax gør

---

¹⁾ Sønderjydske Aarbøger 1892. Side 20—62.

²⁾ Lauridsen. Side 45.

sig rejsefærdig for at tage til Slesvigs nordlige Egne og opsøge Forfatteren. Istedet følger han Kochs mere nøgterne Beretning i Manuskriptet. Men naar Hr. Lauridsen, polemiserende mod førstomtalt Skildring, siger, at Flor vidste, at Artiklen var skreven i Haderslev og i sin Brystlomme havde et Brev fra Professor Paulsen til selve Forfatteren, — saa forekommer dette mig noget misvisende. Thi der ligger jo heri lige som en Antydning af, at Flor alligevel havde en Anelse om, hvem der var Forfatteren til den med X. Y. Z. undertegnede Artikel i „Itzehoer Wochenblatt“, hvad han dog næppe havde. Det var jo Trykkefrihedsselskabets Repræsentant i Haderslev, Faktor Sørensen, han først og fremmest vilde opsøge og da ogsaa strax henvendte sig til, og først gennem denne erfarede Nissen, og gennem ham atter Koch om den fremmede Professors Ankomst og hans Planer. Paa Vejen derop var det, at Flor havde besøgt Folk som Manicus og v. Wimpfen, i hvem han kunde vente at finde Medarbejdere til Bladet.

Men hvor kan det da være, at Flor netop nu med et saa kraftigt og energisk tog den Sag op? Thi vel havde Koch og Nissen forud fattet samme Plan, men herom vidste Flor jo intet. Har det virkelig været Artiklen i „Itzehoeren“, der ved sit Indhold har bragt Planen til at modne hos Flor? At den har bidraget dertil er vel utvivlsomt, idet den viste, at der i Nord-slesvig var Folk, der baade kunde og vilde føre Pennen for det danske Sprogs Ret, men nok saa medvirkende vil jeg dog antage, at den Efterskrift har været, som den Itzehoer Redaktion havde føjet til den fra

Haderslev indsendte Artikel. Beredvillig havde Bladet optaget denne, skrev de, fordi man ønskede at være upartisk, og idet Redaktionen aabenhjertig erklærede, at de paa Grund af manglende Lokalkendskab ikke kunde udtale nogen Mening om de skildrede Forhold, vilde de ogsaa fremtidig holde Bladets Spalter aabne for denne Sags Behandling. Men paa den anden Side kunde de heller ikke tilbageholde deres Forbavselse over, at man til et Angreb paa det tyske Sprog valgte et holstensk Blad. Og saa fortsatte de: Læser det danske Folk i Slesvig da ingen danske Aviser? Eller forstaar de maaske ikke det danske Skriftsprog? At man i Kjøbenhavn ansaa Folkesproget i det nordlige Slesvig for et saakaldt „Rabendänisch“ var jo bekendt¹⁾.

Det vilde ikke være underligt, om en Udtalelse som denne havde været som Draaben, der bringer det fyldte Bæger til at flyde over, ved at gøre det klart for Flor, at nu skulde det være, at nu skulde Forsøget gøres paa at afhjælpe det unaturlige Forhold, som det tyske Blad selv saa naivt aabenhjertigt havde udtalt sin Forundring over, at danske Sønderjyder maatte betjene sig af et tysk Blad og det tyske Sprog for at tale deres danske Modersmaals Sag. Thi Henvisningen til den danske Presse, i Forbindelse med Udtalelsen om det danske Skriftsprog, viste kun hvor sand den Be-

---

¹⁾ „Liest denn das Dänische Volk in Schleswig keine Dänische Zeitblätter? Es fehlt ja nicht daran. Oder versteht es auch die Dänische Schriftsprache nicht, wenn es sie nicht in der Schule gelernt hat? . . . . Dasz in Kopenhagen die Volkssprache des nördlichen Schleswigers für ein sogenanntes Rabendänisch erklärt wird, ist bekannt.“ („Itzehoer Wochenblatt“ 1837. 7. Juli.)

mærkning var, at Redactionen var ukendt med de stedlige Forhold. Flor vidste bedre, at det ikke var ad den Vej man skulde gaa, fordi intet mere end det vilde tjene til at ægge og hidse Modstanderne, under Paa-beraabelse af kongerigsk Propaganda. Det var jo netop af den Grund, at han selv holdt sig forsigtig tilbage, og saa længe som muligt lod Sønderjyderne alene om at træde frem for Offentligheden.

Hvorfra nu end Indskydelsen er kommen, saa blev den afgørende, thi fra nu af træder Flor frem i første Række. Og det var den rette Mand paa den rette Plads. „Thi i denne Professor“, skriver Koch¹⁾ „havde vi lært en Mand at kende, hvis Iver og Nidkærhed for vor danske Sag, hvis Indsigt og Mod havde sat Nissen og mig i Forundring samt opfyldt os med Begejstring og det lysteste Haab om Held og Fremgang. Med denne Vejleder i Ryggen kunde vi trodse alle tyske Modstandere, alle Vanskeligheder og Farer. Bare vi havde Privilegiet.“

Det var jo imidlertid det han ikke havde, og hans lyse Forhaabninger mødtes i Øjeblikket ikke med en tilsvarende Stemning hos Flor, saa lidt som deres Planer da vare sammenfaldende. Thi medens Koch ønskede at faa et Privilegium selv og brændte af Længsel efter at komme til at udgive det nye Blad, var det Flors Tanke at Sagen langt lettere kunde ordnes ved at bevæge Indehaveren af det allerede eksisterende Bladprivilegium i Haderslev, Bogtrykker Seneberg, der tilmed var en Slægting af Typograf Sørensen, Trykke-

---

¹⁾ Kochs Manuskript.

frihedsselskabets tidligere omtalte derværende Repræsentant, til baade i egen og den danske Sags Interesse fremtidig at lade sit Blad udgaa paa Dansk. Og heller ikke til Redaktørposten mente Flor dengang at have Brug for Koch, hvis literære Kvalificationer jo ikke vare fuldt saa ubestridelige som hans Begejstring for Sagen.

Fængslende og udførligt fortæller Forfatteren om Brydningen mellem disse Planer.

Mens Flors Tanke om Erhvervelsen af det tyske Blad i Haderslev allerede inden hans Afrejse fra Byen var strandet paa Bogtrykkerens Betæneligheder, havde Koch samtidig paa egen Haand og ganske uden Flors Vidende indsendt en Ansøgning om Privilegium til Regeringen paa Gottorp. Ret længe skulde de to dog ikke saaledes gaa hver for sig. Thi de brugbare Kræfter vare kun faa, og efter at Flor havde gjort endnu et forgæves Forsøg paa at ordne Sagen paa anden Maade, stod sluttelig Koch tilbage som den eneste Mulighed. I et langt og interessant Brev udviklede nu Flor sine Tanker for ham, og bad ham samtidig ansøge om Privilegium, hvis han ikke allerede havde gjort det; og Koch svarede i et endnu længere og meget karakteristisk Brev, at det sidste var Tilfældet, og forklarede hvorfor han hidtil havde fortiet Sagen: „Ikke engang til Deres Velbyrdighed kunde jeg vove at yttre mig tydelig om min egentlige Hensigt, da De var her, idet at De idelig og paa det bestemteste paastod, at den Vej at slaa ind paa nyttede aldeles intet. Jeg tænkte da at være tavs, indtil et lykkeligt Resultat kom ud af det, og da først at meddele Dem det.“ Med

disse to Breve, som aabner Rækken af Bilagene i Hr. Lauridsens Bog, var Tavsheden imidlertid brudt, og det nærmere Samarbejde indledet mellem Koch og Flor. Fra nu af skulde deres Veje ikke mere skilles.

Det lykkelige Resultat, som Koch havde haabet paa allerede i første Omgang, blev der dog ikke noget af. Hans Ansøgning besvaredes med et Afslag, og bedre gik det ikke, da han forsøgte endnu en Gang ved personlig Henvendelse til Regeringen i Slesvig.

Samtidig havde ogsaa Paulsen og Flor taget fat. Begge vare tagne til København, navnlig for at bearbejde Prins Christian og Adler, og Bestræbelserne resulterede i en Aftale om, at Koch skulde indsende en ny Ansøgning direkte til Prinsen, som derefter selv vilde anbefale Sagen til Kongen. Juleaften 1837 afgik saa Kochs tredje Ansøgning, men denne Gang ikke til Gottorp, og allerede Nytaarsdag fik Amtmanden i Haderslev Anmodning fra Prinsen om at støtte Sagen, der saaledes nu syntes at være i den bedste Gænge. Ja, Koch og Flor begyndte allerede at tænke paa Subskriptionsplanen til det nye Blad, der efter Kochs Forslag skulde kaldes „Dannevirke“.

Alligevel skulde der hengaa endnu et Fjerdingaar inden Afgørelsen faldt, en Tid i hvilken Tvivl og Uro atter fik Magten over de længselsfuldt ventende, der tilsidst begyndte at overveje nye Muligheder, deriblandt ogsaa en Tilbagevenden til Flors oprindelige Tanke, at købe et af de eksisterende Blade. Det var et Brev til Professor Paulsen fra Pastor Jørgen Hansen paa Als, der gav Anledning hertil, idet denne omtalte, at der i Sønderborg allerede i flere Aar havde været

en dansk Avis, noget hvorom Paulsen og Flor hidtil ikke havde haft den riugeste Anelse. Flor lod strax Meddelelsen gaa videre til Koch, og spurgte om han kendte noget til det Blad; men allerede kort efter kunde han selv meddele (i Brev af 9. Marts), at Paulsen nu havde faaet et nyt, langt Brev fra Pastor Hansen om det danske Blad i Sønderborg, ledsaget af 4—5 Numre af dette. Redaktøren havde fortalt Pastor Hansen, at han haabede at gøre det til et almindeligt Folkeblad, og at man nylig havde forlangt det i Kjøbenhavn. Flor formodede, at det maatte være Adler eller Kancelliet, skønt han dog knap kunde tro det, men hvem ellers? „Videre“, fortsatte Pastor Hansen, „erfarede jeg af Redaktøren (Wiswe), at der ikke eksisterer noget specielt Privilegium for det danske Ugeblad, men kun et almindeligt Privilegium, i hvilket intet Sprog er nævnt. Efterat derfor det tydske Ugeblad havde hen-slæbt sig, jeg tror siden 1815, kom hans Kone, der kan nogenlunde Dansk, for 5 Aar siden paa den Tanke at udgive Bladet ogsaa paa Dansk. Dog er det ikke en Oversættelse.“ „Det danske Blad har et 4—5 Gange saa stort Subskribent-Antal som det tydske og er i bestandig Tiltagende, har 4—500 Abonnenter. Hovedsagen er det os vist alle interesserede Resultat, at et maadeligt dansk Blad i Sønderborg og nærmeste Omegn kan erholde saa stor Afsætning. Hvad vilde da ikke være Tilfældet, naar et godt dansk Blad udgaves med Hensyn til det nordlige Slesvig. De Bønder, der ynde Lectüre, holde for største Delen Hempels Avis; her i Sognet er i det mindste to og jeg troer flere Sæt. Umuligt vilde det næppe være ved Fleres Medvirkning, at

forbedre Bladets Redaction eller maaske at bringe den i bedre Hænder paa Betingelser, der ej vare til Skade paa nogen af Siderne. I dette Tilfælde var Bladet et herligt Organ for dem i det nordlige Slesvig, der interesserer sig for dansk Sprog og Literatur.“

Jeg har gengivet hele dette Brevuddrag, som stammer fra Kochs Manuskript, idet det forekommer mig at være ikke uden Interesse, ved den Skildring det giver os, og tilmed fra en Mand som Jørgen Hansen, af dette Sønderborger Ugeblad, om hvilket Samtiden ellers er saa fattig paa Udtalelser. For Paulsen og Flor var det saa godt som en Opdagelse her blev gjort, og heller ikke i Kjøbenhavn havde Offentligheden nogen Anelse om Bladets Existens. Først en Maanedstid efter at Dannevirkemændene havde faaet nys om Sagen, bragte „Dansk Folkeblad“ nogle Oplysninger om dette Blad, om hvilket de bl. a. bemærkede, at det stod paa Højde med de fleste andre Provinsaviser og havde c. 300 Holdere, idet de samtidig udtalte deres Glæde over at kunne berigtige en tidligere Meddelelse om, at der ikke fandtes en eneste dansk Avis i Slesvig.¹⁾

Hvor betegnende er ikke dette for Forholdene, som de vare førend Sønderjylland vaagnede.

Dette tarvelige danske Blad, der udgaves af en Tysker, havde nu samlet sig henved 500 Holdere, og var altsaa et Blad, til hvilket der var den mest aabenbare Trang. Det havde allerede levet i flere Aar uden i nogen Henseende at gøre sig gældende, allermindst som Tale-rør for Befolkningen, og var ganske ukendt og upaa-agtet udenfor sit snevreste Opland. Hvilken Modsætning

¹⁾ „Dansk Folkeblad“ d. 13. April 1838.

afgiver det ikke til „Dannevirke“, om hvis blotte Navn der stod Kamp, inden dets første Nummer endnu var udkommet.

Til foranstaende Brevuddrag havde Flor føjet følgende Efterskrift: „Mere tillader Tiden mig ej at anføre. Nu er det min Mening, at De gør Sørensen og Seneberg det begribeligt, deels at Seneberg kunde bære sig lige saa fornuftigt ad som Bogtrykker Wiswe og have samme Fordeel, deels at vi ved dette Blad formaae at lade Seneberg blive Vidne til, hvorledes Nordslesvigs Læsere antog et Alser-Blad, fordi han ikke vilde give dem et haderslevsk. . . .“ Flor tilføjer, at Tidspunktet vist er godt til at forhandle med Seneberg, der har haft nogen Modgang, og slutter med at sige: „Vi tør ikke stole paa Kjøbenhavn og Prindsen“.

Koch skulde altsaa lokke og true Ejeren af det tyske Blad i Haderslev, Bogtrykker Seneberg, til atter at staa ved det engang givne Tilsagn, men han viste atter sin Selvstændighed ved slet ikke at gaa ind paa Planen. „Da jeg ikke kunde blive fortroelig med den Tanke,“ siger han selv,¹⁾ „at træde i Forening enten med Wiswe eller med Seneberg, fordi det forekom mig at være Desperation, saa søgte jeg at antyde (11. Marts) at vi helst burde vedblive at vente i Taalmodighed, indtil der faldt kongelig Resolution paa vor Ansøgning (thi jeg holdt fast ved Haabet om, at den blev os gunstig.)“ Fik han Afslag vilde han istedet for et Ugeblad udgive et Maanedsskrift,²⁾ hvortil Privilegium ikke udkrævedes.

Trods den tillidsfulde Tone, var dog ogsaa Kochs

---

¹⁾ Kochs Manuskript.

²⁾ Lauridsen S. 121.

Taalmodighed ved at briste, og da saa tilmed Typograf Sørensen var ved at komme ham i Forkøbet med et andet Maanedskrift, turde han ikke afvise Tanken om Samarbejde med denne, noget som Flor imidlertid bestemt udtalte sig imod.

Nu skulde dog Tvivlens Tid være forbi, thi den 20de Marts underskrev Kongen Kochs Privilegium, og vel var den givne Frihed meget begrænset, men hvor meget havde man ikke Tanke for i den første Begejstrings Rus.

Koch er Fyr og Flamme i denne Tid, opfyldt af Følelsen af at være med i noget stort. „Havde jeg nu bare havt Subskriptionsplanen fra D. V.s Haand,“ skriver han til Flor strax efter at have modtaget Privilegiet, „at jeg kunde faa den trykket og saa ud saa sydende som muligt. Ethvert Parti her i Byen venter paa den med Længsel, kan jeg tænke mig.“¹⁾

Størst har dog vist Længselen været hos Koch selv, og han sad da heller ikke med Hænderne i Skødet. Mens Flor rejste rundt i Sønderjylland for at vinde Medarbejdere, og derefter tog til Kjøbenhavn for at skaffe Bladet lempeligere Vilkaar, var Koch beskæftiget med at udsende Subskriptionsplanen til de forskellige Dele af Landet, alt imedens han det bedste han kunde forsvarede sig mod de Angreb der rettedes paa ham i den stedlige Avis. Og samtidig var han ogsaa i fuld Gang med Agitationen for den store Petition til Stænderforsamlingen, til Støtte for det danske Sprog, en Ide til hvilken han selv havde taget Initiativet, og

---

¹⁾ Lauridsen S. 133.

hvis Gennemførelse han lodede i alle Enkeltheder, kun bistaaet af Flor, Nissen og enkelte andre.

Skildringen af denne Tid hører til Bogens bedste Partier og giver flere nye og meget oplysende Bidrag. Ganske fortrinligt er ogsaa det næste Afsnit om „Dannevirkes“ første Virksomhed, hvor Forfatterens betydelige stilistiske Evne rigtig lægger sig for Dagen. Men samtidig gælder det netop for denne Dels Vedkommende i højere Grad end for det tidligere, at Skildringen maa suppleres med Brevstoffet, idet der netop her, hvor Fremstillingen er saa afrundet og formfuldendt, findes saa meget i Brevene, som ikke er udnyttet.

Det er saaledes gennem Brevene, man faar at vide, ikke blot hvorledes Arbejdet fordeltes, men ogsaa saa at sige hvorledes de enkelte Numre af „Dannevirke“ blev til. Privilegiet var Kochs, og det var ham, der besørgede Udgivelsen af Bladet, men det var dog Flor, der i denne første Tid var den egentlige Redaktør, eller — som Koch udtrykte det — „vor Formand og den egentlige moralsk ansvarlige Person for Bladets Indhold“. ¹⁾ Koch fandt sig gærne i Vejledning fra den Side og erkendte villigt, at det hele næppe var blevet til noget uden de to Hjælpere i Kiel. „Bladet tilhører Deres Velbyrdighed og Herr Prof. Paulsen“, skriver han lige efter at have modtaget Privilegiet ²⁾, og den samme Følelse giver han Udtryk Gang paa Gang, blot at det snart bliver Flor alene, som han saaledes giver sig ind under, samtidig med at denne viser ham mere og mere Tillid.

Det dobbelte Redaktionsforhold medførte en omfat-

---

¹⁾ Kochs Manuskript.

²⁾ Lauridsen S. 131.

tende Korrespondance, og gennem det Uddrag af denne, som Hr. Lauridsen har gjort, er der tilført os en Række nye Oplysninger, der tilsammen giver et levende Indtryk af „Dannevirke“ og dets Medarbejdere i Bladets første bevægede Tid. Vi høre om, hvilke Forventninger man gjorde sig med Hensyn til de forskellige Artikler, efter hvilke Overvejelser de blev til, og hvem der forfattede dem. Og vi faa at vide, hvad Medarbejderne selv mente om Bladet, hvilke Erfaringer de indhøstede, og hvorledes Befolkningen stillede sig. Vi følge dem gennem Glæde og Skuffelse, i Medgang som i Modgang.

Privilegiet var kun den første tagne Skanse. Rettigheden var saa stærkt begrænset, at den følgende Tid blev en fortsat Kamp for „Dannevirke“s Existens. Den dyre Forsendelse hemmede enhver videre Udbredelse, og Mangelen paa Ret til Avertissementer gjorde Bladets økonomiske Kaar slette. Af begge Grunde var Koch mere end een Gang ved at tabe baade sit ellers saa frejdige Mod og sit gode Humør. Værst var det dog med Forsendelsen. Det var jo noget stort han havde villet, og nu skulde hans Virkefelt begrænses til Haderslev og nærmeste Omegn. Og hvad det andet Punkt angaar, saa talte Flor vel nok et Par Gange om økonomisk Hjælp, men samtidig var han selv den første til at hævde, at Sønderjyderne skulde staa paa egne Ben og hjælpe sig ved egen Kraft. Af den samme Mening var ogsaa Koch. „Det nytter slet ikke, om jeg kunde faa Pengeunderstøttelse fra nogen Side“, skrev han til Flor, „thi saa gik min Glæde over at være Redaktør aldeles bort“. ¹⁾ Og Hjælpen kom da heller ikke. I det hele

¹⁾ Lauridsen S. 162.

taget viser disse Breve, hvor helt hen i Vejret det var, naar man fra tysk Side raabte op om en kongerigsk Propaganda. Thi vi ser her, hvorledes Trykkefrihedsselskabet, som Beskyldningen jo nærmest var rettet imod, slet ikke yder Dannevirkekredsens Virksomhed fuld Tilslutning, ja endog ligefrem tager Afstand fra flere af „Dannevirkes“ politiske Artikler, som gaaende ud over den rent sproglig nationale Kamp, som de havde tilsagt deres Støtte.¹⁾ Og deres eget Arbejde i Nationalitetssagen var alt andet end storstilet. De fik udgivet Professor Paulsens: „Det danske Sprog i Hertugdømmet Slesvig“, men formaaede af dette ganske lille Skrift kun at stille 200 Exemplarer til Raadighed til Uddeling i Sønderjylland. De gjorde god Nytte hvor de kom, som flere af Brevene viser, men saa meget des mere maa man give Koch Ret i, at der havde været Brug for 2000 eller flere.²⁾ Hvad der ellers sendtes af Bøger var endnu kun lidt. Interesse for Sagen manglede Selskabet vel ikke, men man havde jo saa meget andet at tage vare paa. Et passende Sidestykke afgiver Orla Lehmann, der havde stillet Forslaget om Udvidelse af Selskabets Virksomhed til Sønderjylland. Han lovede „Dannevirke“ sin Medvirkning og sendte kun et Par enkelte Artikler.

Men det skulde ikke blive ved de foran omtalte Ulemper, snart kom hertil en ny i Mangelen paa eget Trykkeri. Efter at have trykt de syv første Numre erklærede nemlig Seneberg, at nu vilde han ikke mere, og da hans Bogtrykkeri var det eneste, der fandtes i

---

¹⁾ Jfr. Dansk Folkeblad, 15. Juni 1838.

²⁾ Kochs Manuskript; jvf. Lauridsen 127.

Haderslev, var man nødt til at ty til Flensborg, hvorfra saa „Dannevirke“ udgaves et Aarstid, indtil Koch havde faaet Tilladelse til at oprette et eget Trykkeri.

Forfatteren gaar i Skildringen meget let hen over alle de Genvordigheder dette medførte, men saa meget des mere omhandles de i Brevene. Nu var de tidligere to Redaktionscentre jo blevne forøgede med et tredje i Flensborg, og den Mand, der herved blev draget med ind i det egentlige Redaktionsarbejde, v. Wimpffen, skulde meget snart gøre sin Indflydelse gældende. Han havde været med fra den første Begyndelse. Som Koch var den, der gav Bladet Navn, var det Wimpffen, der fastslog, at Dannebrogdagen den 15. Juni skulde være „Dannevirke“s Fødselsdag. Han var tillige en af de flittigste Medarbejdere, der energisk søgte at gøre sin Opfattelse gældende, og den kunde til Tider afvige baade fra Kochs og fra Flors. Han vilde ikke give efter eller bøje af paa noget Punkt. Mens saaledes Flor mente, at der maatte tages Hensyn til den Mistemning, der flere Steder gav sig Udtryk i Anledning af det Olsenske Kort, og i en anonym Artikel i „Dannevirke“s første Nummer tog Afstand fra hin Forfatters Betegnelse af „hele Hertugdømmet Slesvig“ som „Sønderjylland“, traadte Wimpffen aabent i Skranken for Brugen af dette sidste Navn, under Henvisning til begge Sprogs lige Ret.¹⁾

Det var stadig ham, der var den kamplystne, mens Flor holdt igen. I et følgende Nummer²⁾ retter han

---

¹⁾ Dannevirke 1838 Nr. 3.

²⁾ Dannevirke 1838 Nr. 5.

et saa kraftigt Angreb paa P. H. Lorenzen, at Flor skriver til Koch: „Hayde jeg havt denne Artikel til Gjennemsyn, saa var den rigtignok ikke kommet saaledes i Bladet“. Men samtidig siger han ogsaa, at Artiklen „i Grunden er et mesterligt lille Stykke, som det Meste af, hvad v. Wimpffen leverer“.¹⁾ Det var i Maaden at føre Kampen paa, og ikke i Opfattelsen af denne, at Modsætningen mellem dem traadte frem.

Wimpffen var Idealisten. I fuld Overensstemmelse med hans foran skildrede Holdning skriver han i de samme Dage til Flor: „Lad det derfor være vort Formaal ved Bladet at virke til Sprogets Oprejsning, Folkets Oplysning, afværgende alle Angreb, fremhævende alle Misbrug og dristigen tale Sandheden uden at tage Hensyn, om vi støder an mod indgroede Anskuelse, der ville gøre sig gjældende som den offentlige Mening, thi denne staar ikke fast.“ Og han fortsætter med at sige, om en indsendt Artikel, at hvis Flor ikke mener, at den er diplomatisk nok, saa deler han ikke Paulsens og Flors Anskuelse, og han kan ogsaa forsikre dem, „at det hertillands vil gjøre bedre Indtryk, naar man ligeud forsvaret Sagen, hvad Consequentserne end monne være, end naar man giver det mindste efter“.²⁾ Man har Wimpffen helt i disse Linier, som tillige forklarer hans og Flors til Tider forskellige Syn paa Sagen. Thi Flor var netop Praktikerens. Hans Følelser var vel de samme som Wimpffens, men han gik mere ud fra Forholdene, som de var. Han fandt sig i Kochs Omskiftelighed, og han undskyldte Fischers Svaghed,

---

¹⁾ Lauridsen S. 178.

²⁾ Lauridsen S. 158—59.

med ikke at udgive „Aabenraa Ugeblad“ paa Dansk.¹⁾ Han vilde ikke støde nogen fra sig ved at drive for stærkt paa, thi i Modsætning til Wimpffen regnede han altid med Konsekvenserne. Det var den jævne Bonde og Borger, man skulde vinde, thi det var ved dem, man skulde sejre. Derfor skulde „Dannevirke“ ogsaa særlig skrives for dem, og man maatte lægge Vægt paa „at more og interessere disse Læsere og give dem meget Nyt“.²⁾

Det var disse to Synspunkter, der kom til at staa mod hinanden, da „Dannevirke“ flyttede til Flensborg, og Redaktionen delvis gled over i v. Wimpffens Hænder.

Og samtidig begyndte Koch, hvis Forhold til Wimpffen jo var et ganske andet end til Flor, at føle sig mere og mere fortrydelig over at staa udenfor. „v. W. gjør ved Bladet, hvad han synes“ klagede han, og denne ses da heller ikke at have taget særlig Hensyn til hvad Koch sendte ham. Selv mente Koch ligesom Flor, at Bladet maatte lempe sig efter Læsernes Smag. De burde vise, at de ogsaa kunde „føre Fredens Ord paa Læberne“, og at de vare „ligesaa dygtige til Markarbejde som til Leding“, thi Publikum var nu „efter mange stødende og haarde Numre“ blevet „ligesom ør i Hovedet af Støj“.³⁾ Og naar til andre Tider Koch vilde strides med „Lyna“en, det tyske Blad i Haderslev, holdt Wimpffen ogsaa disse Artikler tilbage, fordi „Dannevirke“ ikke maatte nedlade sig til sligt.⁴⁾

¹⁾ Lauridsen S. 42—43.

²⁾ Lauridsen S. 198.

³⁾ Lauridsen S. 186—87.

⁴⁾ Lauridsen S. 204.

Bedre skulde det ikke blive, da „Dannevirke“ netop ved denne Tid opnaaede den længe ønskede og haardt savnede Portolettelse og dermed vandt Muligheden for en videre Udbredelse, thi dette øgede jo kun Kochs Længsel efter atter at faa Haand i Hanke med Bladets Ledelse. Hans Utaalmodighed giver sig Gang paa Gang Udtryk i Brevene til Flor: „Dannevirke“ var kedeligt, „Dannevirke“ tabte i Anseelse, „Dannevirke“ mistede Abonnenter og „Dannevirke“ vilde gaa ind, hvis den forblev i Flensborg. Flor kunde ganske tiltræde disse Udtalelser, men hans Indflydelse var kun ringe over en saa selvstændig Natur som Wimpffen. Tilsidst tænkte han endog paa at lade Bladet trykke i Kiel for at redde „Dannevirke“, inden det druknede i „Flensborger-Mosen“, som han udtrykte sig.¹⁾ Det var imidlertid ikke det, Koch ønskede, og v. Wimpffen bevarede Redaktionen til sin Død (4de April 1839). Inden den Tid var Uoverensstemmelsen dog i det væsentlige hævet, idet man noget ind i det nye Aar havde fordoblet Bladets Omfang, saa det folkelige Præg nu kunde træde stærkere frem, uden at dette behøvede at ske paa Bekostning af Bladets politiske og historiske Bidrag.

At v. Wimpffen indtog en Slags Redaktørstilling i „Dannevirke“s Flensborgperiode, har man vidst før, men i hvilket Omfang har først de nu offentliggjorte Breve givet Indblik i. Kritiken, der vendtes imod ham, var ikke helt uden Berettigelse. Han havde, som Nissen skrev,²⁾ haft for lidt Omgang med Bonde og Borger til at kende deres Smag, og Maaden hvorpaa de skulde

---

¹⁾ Lauridsen S. 225.

²⁾ Sønderjydske Aarbøger 1892 S. 44.

tages; mange af de mere vægtige Artikler maatte jo til Dels gaa hen over Læserens Hoved. Men paa den anden Side var det netop disse Artikler af politisk, historisk og nationalt Indhold, der fra første Færd gav Bladet dets Præg, der gav det en Selvstændighed, som stillede det højt over vore samtidige Provinsblade, og som gjorde det til det anerkendte Kampblad, der af tvang selv Modstanderne Respekt.

Det er „Dannevirke“s Skæbne, der er Hovedæmnet i de Breve, som Forfatteren har udgivet, men i Tilknytning hertil kastes Strejflys ogsaa over mangt og meget andet.

Det er Koch og Flor, der er Bogens Hovedpersoner; det er deres Brevvexling, der i særlig Grad er fremlagt. Det er Indtrykket af dem, der vil have fæstnet sig dybest, naar man har endt Læsningen af Bogen. Fint og træffende har Forfatteren karakteriseret dem begge, og Skildringen af Forholdet mellem dem hører til Bogens bedste Partier. „Det var hans Initiativ, der gav ham Betydning“, siger Forfatteren om Koch,¹⁾ og Brevene bekræfte dette.

Hvad Flor angaar, saa er det allerede tidligere sagt, at Forfatteren her har naaet at føre Beviset for hans absolute Førerstilling i denne Periode. Han er det forbindende Mellemlid mellem de spredte Kræfter. Der kommer ikke en Bevilling til „Dannevirke“ eller en Bog fra Trykkefrihedsselskabet uden ved hans Medvirkning. Og som ingen anden har han Evne til at faa den jævne Mand i Tale.

I det hele og store har denne hans Virksomhed været

¹⁾ Lauridsen S. 81.

kendt tidligere. Forfatterens egen Afhandling i „Tilskueren“ 1898 gav os den samme Skildring, der her er gennemført, men de ledsagende Breve giver denne det Plus, som hin manglede. De øger Detailkundskaben, de udpensler Billedet og gør det levende for os, de fører Flors Skikkelse fra det tidligere Halvmørke frem i Dagens klareste Lys.

De kongelige Statholdere i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten.

Ved Fr. Jürgensen West.

Efterat Hertugdømmerne Slesvig og Holsten en Tid lang havde været samlede (fra 1523) blev de ved Traktat af 9. Aug. 1544 delte imellem Brødrene Kong Christian III. og Hertugerne Hans og Adolf. De ledende Mænd indenfor det slesvig-holstenske Ridderskab havde modarbejdet Delingen; men da de ikke kunde hindre den, satte de sig det Maal at bevare et vist Fællesskab i Styrelsen ved at lade Raaderne for alle tre Fyrster være fælles. Kongen forlangte imidlertid, at hver af Fyrsterne skulde have sine særskilte Raader, og han satte ogsaa sin Vilje igennem. Dette vilde Ridderskabets Førere ikke være med til, og Følgen heraf blev da, at Hofmesteren Johan Rantzau og Landmarskalken Iven Reventlow Mandagen efter Mortensdag 1545 (d. 16. Nov.) paa Landagen i Slesvig By nedlagde deres Embeder og opsagde Kongen deres Raadsed.¹⁾ Samtidig blev Breide Rantzau anmeldt for

---

¹⁾ L. Laursen, Danmark-Norges Traktater 1523—1750, I, 490.

Landdagen som Kongens Statholder, der i Rets- og Krigssager havde Bemyndigelse til at handle som den fraværende Konges Fuldmægtig.¹⁾ Efter ham fulgte med enkelte Afbrydelser en Række af kgl. Statholdere lige til 1848.

Helt ophørte Fælleskabet dog ikke, idet de adelige Klostre, Adelsgodset og som Medlemmer af Stænderne tillige de gamle Stæder, der havde Ret til Repræsentation paa Landdagene, forblev under en fælles Styrelse, der fra Okt. 1564 efter Tur udøvedes af de regerende Fyrster et Aar ad Gangen, fra Mikkelsdag til Mikkelsdag.

Den Kongen i 1544 tilfaldne Del bestod af Hovedslottet Sønderborg med følgende Slotte og Lande i Hertugdømmet Slesvig: Als, Ærø, Nørborg og den under Sønderborg hørende Del af Sundeved, endvidere Flensborg med alt Tilliggende, hvor det saa laa i Hertugdømmet, Byen og Møllerne, samt Ryd Kloster; i Fyrstendømmet Holsten: Segeberg med Oldeslo og den halve Told, Heiligenhafen med Grosenbrode og de tre Klostre Reinfeld, Ahrensbüek og Segeberg, desuden Steinburg med Itzehoe Sogn og Byerne Itzehoe, Krempe og Wilster med Marsken smstds., endelig Plön Slot og Landsbyen Fockebeck ved Rendsborg, hvilken tidligere havde ligget til Gottorp Slot.²⁾

I Løbet af 235 Aar lykkedes det Kongen at samle begge Hertugdømmerne paa sin Haand. En Oversigt over Af- og Tilgang hid sættes:

Tilgang	Afgang
1559. En Tredjedel af Ditmarsken, nemlig: Bruns-	

¹⁾ L. Laursen anf. St. S. 491 f.

²⁾ Voss'es Excerpter i RA, BI, 1. Instructiones, Memorialien u. Vollmachten in aus- u. inländ. Sachen. 1539—49, Fol. 172.

Tilgang:

büttel, Marne, Eddelak, Burg, Süderhastedt, Barlt, Meldorf og Windbergen Sogne.

1581. Haderslev, Torning og Rendsborg, den halve Told for Gottorp og Rendsborg, samt i Ditmarsken: Wührden, Hemmingstedt, Nordhastedt og Albersdorf Sogne.

1586. Slesvig Bispestols og Domkapitels Gods.

[1640. Herzhorn, Pinneberg og Altona, der ikke blev indkorporerede.]

1667—68. Hertugdømmet Sønderborg: Sønderborg By, Slot og Ladegaard med Gaardene Rønhave, Gammelgaard og Kegenæs paa Als samt Sandbjerg i Sundeved, endvidere Gudsgave Len paa Ærø.

Afgang:

1564. Hertug Hans d. y. faar Pløn, Sønderborg og Nørborg samt Klosteret Ahrensböck som „afdelt“ Herre.

1582. Hertug Hans d. y. faar Reinfeld Kloster, Rydkloster med tilhørende Del af Sundeved ligeledes som „afdelt“ Herre.

1658. Halvdelen af det slesvigske Domkapitels Gods.

Tilgang:

Afgang:

1669. Hertugdømmet Nør-
borg: Nørborg Slot og Amt.

1671. Dele af Segeberg
Amt, (Travendal Amt) til
Hertug Joachim Ernst af
Pløn.

1676. De fyrstelig Nør-
borg'ske Godser: Nørborg,
Hjortspring, Mølsgaard,
Østerholm med Friedrichs-
hof og Dynnevød samt
Søbygaards Len paa Ærø
til Hertugerne af Pløn.
Den endelige Overdragelse
af Nørborg Amt sker i Juli
1680 til Hertug August af
Pløn.

1721. Den fyrstelig got-
torpske Del af Hertugdøm-
met Slesvig indkorporeres,
nemlig: Gottorp, Hytten,
Maarkær, Stapelholm, Hu-
sum, Ejdersted, Aabenraa,
Tønder, Nordstrand, Lø-
gumkloster og Femern Am-
ter, Lande og Byer, samt
Halvdelen af Slesvig Dom-
kapitels Gods.

1726. Rigsregnskabet Rant-
zau (Barmsted Amt).

1730. Nørborg Amt og de
plønske Andele af Ærø:
Søbygaard og Gudsgave
Len.

1749. Den glyksborgske
Linjes Besiddelser paa Ærø:
Vudrup og Graasten Len.

Tilgang:

Afgang:

1761. De plønske Lande:
Pløn, Ahrensbeck, Rein-
feld og Rethwisch Amter.

1773. Den storfyrstelig
gottorpske Andel af Hol-
sten: Kiel, Kronshagen,
Bordesholm, Neumünster,
Cismar, Trittau, Reinbeck
og Trembüttel Amter og
Byerne Kiel, Oldenburg
og Neustadt samt Nordre
Ditmarsken.

1779. Den glyksborgske
Linjes Lande: Glyksborg
Slot og Gods i Angel (Munk-
brarup Herred) med Bro-
ager, Nybøl, Ullerup og
Saatrup Sogne i Sundeved.

Efterhaanden som den kgl. Statholders Embeds-
kres voksede, maatte ogsaa det Personale, som skulde
bistaa ham, forøges. Oprindeligt havde Statholderen
kun en eller to lærde Raader til sin Disposition; endnu
medens Prins Frederik var Statholder, men efter Kong
Christian IV.s Død, blev der imidlertid (1648. 17. April)
anordnet et fuldstændigt Regeringskancelli, som en kort
Tid havde sit Sæde i Flensborg, men derefter 1649.
10. Febr. blev flyttet til Glückstadt. I 1684. 15. Nov.
oprettedes endvidere et Justitskancelli paa Gottorp for
Hertugdømmet Slesvig; men det bestod kun til 1689,
saalænge Okkupationen af den gottorpske Andel af
Hertugdømmet varede. Da Kongen i 1713 tog den
gottorpske Del i varig Besiddelse, oprettedes d. 4. Nov.
paa ny en øverste Domstol for hele Slesvig med Sæde

paa Gottorp Slot. Ved Frdg. 1834. 15. Maj blev endelig den øverste Forvaltning og Retsplejen for de højere Instansers Vedkommende adskilte, saaledes at der blev oprettet dels en fælles Overappellationsret for Hertugdømmet Slesvig med Sæde paa Gottorp, — dels en for Hertugdømmerne Slesvig og Holsten fælles Forvaltningsmyndighed, som fik Navnet „Den Kongelige Slesvig-Holstenske Regering“. Samtidig bortfaldt Statholderens Præsidium i Overdikasterierne; han fik Titelen af Overpræsident i Overretten paa Gottorp og beholdt enkelte Bevillingssager; men Stillingen havde tabt største Delen af sin forrige Anseelse og Betydning.

For at give et tydeligt Begreb om Statholderens Embedsforretninger fra den Tid, da Stillingen betød noget, gengives to Instruktioner. Den første (for Prins Frederik) gengives i Udtog efter Slanges næsten ordrette Oversættelse af Instruksens dispositive Del; den anden, — der, saa vidt vides, ikke forhen har været trykt, — er en *dansk* Instruktion for Statholder Frederik Ahlefeldt, den senere Kansler.

1.

1647. 12. Juli. Anderskov Slot. Kgl. Ordre til Erkebispem om, hvad der bliver at iagttage ved Forvaltningen af Statholderembedet i Fyrstendømmerne. Efter Slange: Kong Christian IV.s Historie S. 1447 f.

Hans Kiærl. skal lade sig være anbefalet det der i Landene anrettede Consistorium til den rene og saliggørende Lærdoms Bevaring vel at paaagte og bestanden paa den Foed at holde, som Kongen det forhen hafver sat og beskikket.

Justitiens Forvaltning skal hand fornemmeligen lade sig være magtpaaliggende, og at der i alle Sager bliver procederet efter Landrets-Ordningen, og den ofver alt, uden ringeste Indgreb eller Ofvertrædelse, bliver efterlevet. I Land-Retterne skal Hans Kiærl., naar Regeringen er hos Kongen, personligen præsidere og Retten med de af Kongen dertil forordnede adelige og lærde Raad besætte, samt og med de, som Hans Kiærl. self dertil hvergang vil forordne. Men naar Turnus motte være hos Hertugen, skal Hans Kiærl. paa Kongens Vegne og i sit eget Stæd dertil forordne den ældste af de adelige Raad og hannem gifve Commission til at bivaane Retten, samt skikke tillige med hannem dertil de andre Raad efter gammel Skik. Naar Kvartal-Retterne skulle holdes, skal Hans Kiærl. befale tvende adelige og een af de lærde Raad der at møde, som det i Land-Retts Ordningen er forseet, hvilket ogsaa motte ligeledes skee af Hertugen, og Land-Cancelleren at være derhos, naar hand i Landet motte være tilstæde. [Landretsordningen af 1573, revideret 1656].

Amts-Retterne skulle efter gammel Skik alene besættes med adelige og lærde Raad. Protocollerne skulle i Land-, Kvartal- og Amts-Retterne rigtigen og med vedbørligste Fliid holdes; og skal til Protocolleringen ingen uden de af Kongens Cancellie dertil forordnede tilstædes eller bruges; saasom den kongel. Secretarius Johan Leonhard Clain, som just nu er der tilstæde, kan dertil, saa vel som og ved de daglige Expeditioner, tillige med Hans Kiærligheds Cammer-Secreterer, som ogsaa for saavidt til det samme efter en forhen gifven Resolution er beskikket, bruges.

Citationes skal Hans Kiærl. til alle Retter under Kongens dertil forordnede Segl udgifve, Dommene ogsaa dermed forsegle.

Udi vigtige og tviflagtige Sager skulle de lærde Raads Betænkninger først fornemmes. Ofver Mandater skal der holdes, at de blifve efterlefvende, og de ulydige vedbørligen at straffes.

Paa Kongens høye Rettigheder og Regalier skal Hans Kiærl. hafve flittig Opsigt, at derude ingen Fornærmelse skeer; enten noget det samme angaaende, eller andet af høy Vigtighed motte forefalde, skal Hans Kiærl. Raadene derotver forsamle, høre deres Betænkende og Kongen det strax, til Hans Majestæts nærmere Anordning, tilskikke.

I Stats-Sager, som Kongen og Landet ligger Magt paa, skal Hans Kiærl. ingen bruge uden dem, som ere Kongen med Eed og Pligt forbundne.

Sin ordentlige Residents og sit Hof samt Cancellet, og hvad dertil hører, skal Hans Kiærl. hafve til til Pinneberg og Glykstad, eller hvor Kongen ellers vil agte det for best; og sammestæds hafve bestadigen hos sig i det mindste een eller tvende af Kongens lærde Raad til at bruge i forefaldende Sager.

Endelig Militien anbelangende, da vil Kongen derom med det første giøre en vis Anordning, og at et Udskud ofver alt udi Amterne skal bestilles; og naar herom er skrefvet til alle Amtmænd og vedkommende Betientere, og samme Anordning [er] publiceret og i Verk sat, skal Hans Kiærl. alvorligen derofver holde; saavel som og ideiligen indberette til Kongen om hvad der foregaaer.¹⁾

¹⁾ Et Udkast er trykt i Bricka og Fridericia, Chri-

2.

1670. 4. Okt. Instruktion og Anordning for den kgl. Statholder i Fyrsten dømmerne Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, Fridrich von Ahlefeldt, Greve til Ahlefeldt og Rixingen.

D. Kanc. Instructions-Bog 1670—97. Fol. 42. Konc.

1. Skal bemeldte voris Statholder hafve flittig Indseende med alle civile Betiente saavel geistlige som verdslige udi bemeldte voris Førstendomme, at enhver sit Embedes Pligt tilbørligen oc uden Forsømmelse efterkommer, oc hvis her imoed af en eller anden ske kunde, hafver hand en hver herom tilbørligen at erindre, oc hvis de sig icke da retter oc bedrer, da os saadant betimmelige tilkiendegifve.

2. Han skal oc fornemmeligen flittig derpaa Agt gifve, at Justitien tilbørlig saa vel i Under- som Ofver-Retterne paa vore Veigne vorder administreret, oc især at ved Cantseliet udi Glückstad goed Rettens Befordring alle oc enhver vederfaris, oc enhver uden Ophold til Endelighed oc Rette forhielpe.

3. Och skal derfor voris Statholder, saa tit Fornødenheden oc voris Tienistes Nytte oc Befordring det udkræfver, i vor Festning Glückstad, hvor Cantseliet er henforordnet, sig opholde, med mindre hand enten udi voris Ærinder anden Steds hen vorder befallet eller helles for sine eigne Magt paaliggende Forretninger forløfvet at forreise.

---

stian den fjerdes egenhændige Breve VI, 301. Selve Teksten er udgivet i Jahrb. f. Ldk. X, 276. Instruktion af 3. Sept. 1702 er aftrykt i: Materialien zur Statistik d. dän. Staaten 3, 535.

4. Han skal oc med Politien saavel i Kiøbstederne som paa Landet goed Indseende hafve oc flittig Agt derpaa gifve, at hvis Forordninger eller Befallinger allerede udgangen er, eller her efter udstedes kunde, uforsømmede vorder efterkommet.

5. Voris Indtraders og Indkomsters Forbedring oc Formering skal hand ocsaa flittig lade sig være anlegen oc it vaagendes Øie derpaa hafve, at alle de udi bemelte voris Førstendomme, som bemelte voris Intraders Forvaltning i en eller anden Maade kunde være anbetroed, tilbørligen dermed omgaaes oc deris Embedes Pligt forsvarligen efterkommer, oc om hvis bemelte voris Intraders Formering at forfremme eller des Formindskelse at afverge kunde vedkomme, betimeligen udi al Underdannighed os erindre.

6. Och skal han derfor ocsaa med voris Omslags Forvaltning Indseende hafve, at hvis vi der at betalle befallendes vorder, efter hvis Anordning oc sær Ordres vi derom kunde hafve giort, vorder efterkommed, oc om nogen Misbrug derimoed forrefalde kunde, tilbørligen os erindre oc udi al Underdanighed tilkiendegifve.

7. Och skal bemelte voris Statholder befitte sig paa i alle Maader saa goed Kundskab oc Videnskab om voris Sagers Beskafenhed derudi voris Førstendomme at hafve, at, naar vi nogen Supplication med Paaskrift sig derpaa til voris vidre allernaadigste Resolution at erklære til hannem remitterendes vorder, være sig enten Cantselie- eller Skatkammer-Sager angaaende, vi da af hannem fuldkommen oc god Underretning om alting hafve kunde, oc saasom hans Nafns Paaskrift oc Erklæring paa samme Supplicationer oc

Beretning, paa hvis vi af hannem kunde hans Information vare ombegierendes, skal være os it Teign, at Sagen efter fornøden tagne Underretning af Amtmændene, om det er Ampterne, oc af Borgemester oc Raad, om ded er Kiøbstederne vedkommende, er vel ofvervejet oc med voris tilforordnede udi Cantseliet i Glückstad deris Mening efter forregaaende tilbørlig Deliberation udi de dennem vedkommende Sager oc Forretninger ofverensstemmende, saa ville vi oc, at hand dend Anordning giør, at alt, hvis, være sig enten Supplicationer eller andet, til hans Erklæring efter voris Befalling remitteres, vorder af voris tilforordnede udi Cantseliet i Glückstad, saavit dennem vedkommer, oc af Amptmændene, hver udi sit anbetroede Ampt, udi hans efter voris Forlof bevilgede Fraværelse tilbørligen alligevel besvaret oc til voris videre allernaadigste Resolution uforsømmeligen indstillet.

8. I det øfrige hafver hand sig efter dend Ed, hand os giort oc aflagt hafver, samt hvis vi hannem Tid efter anden kunde tilsinds vorde at lade befalle, ufeilbarligen oc ubrødeligen at rette oc forholde.

Paa Grund af de beklagelige Huller, som findes i den ældre Række af Tyske Kancellis Registranter, kan Statholderrækken nu vanskelig blive fuldstændig eller paa alle Punkter nøjagtig. Datoerne for Embedsudnævnelserne er for største Delen tagne fra de bevarede Registranter, som indeholder en officiel Kopi af Udfærdigelserne. Det har vist sig, at Dateringen i Registranterne undertiden afviger noget fra de i Statsarkivet i Slesvig opbevarede Koncepters Datering; skønt denne

Uoverensstemmelse kun er af underordnet Betydning, er den dog noteret, hvor man er bleven opmærksom derpaa.

*Fortegnelse over de kongelige Statholdere
i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten
1545—1848.*

Forkortelser: afsk. afskediget, d. = død, f. = født.

1545—51. *Breide Rantzau* til Bollingstedt (f. 1506) 1545 Nov. — 1551 afsk.; fratræder tillige Stillingen som Amtmand i Segeberg (d. 1502. 13. Okt.)

1553—56. Amtmand i Nørborg, *Bertram v. Ahlefeldt* (f. o. 1500) 1553. 27. Maj — 1556. 1. Marts afsk., ny Bestalling som Amtmand i Nørborg (d. 1571).

1556—98. Amtmand i Segeberg *Henrik Rantzau* (f. 1626. 11. Marts paa Steinburg i Holsten) 1556. 1. Marts — 1598. 4. Jan. afsk. (d. 1598. 31. Dec.)

1600—27. Amtmand i Haderslev Amt *Gert Rantzau* (f. 1558. 18. Okt. paa Segeberg) 1600—1627. 18. Jan. d. i Kiel. (Under hans Fraværelse som Feltmarskal i Kalmarkrigen blev Amtmand i Steinburg Baltzer v. Ahlefeldt indsat som Statholder ved kgl. Reskr. 1611. 8. Febr.).

1627—47. Ubesat.¹⁾

1632. Den udvalgte Prins Christian blev midlertidig Statholder i Følge kgl. Ordre 1632. 12. Jan.

1647—48. Kgl. Statholder i Pinneberg Amt, Prins *Frederik*, udvalgt Ærkebiskop af Bremen, Biskop af

---

¹⁾ Kongens Svigersøn, Guvernør i Glückstadt Chr. Pentz, havde i en Del af denne Periode Hovedindflydelsen paa Hertugdømmernes Anliggender.

Verden og Konadjutor i Halberstadt Stifter, (f. 1609. 18. Marts paa Haderslevhus) 1647. 28. Juni — 1648. 6. Juli, da han blev hyldet som Konge, (d. 1670. 9. Febr. paa Københavns Slot).

1648—63. Landraad og Amtmand i Rendsborg *Christian Rantzau* (f. 1614. 2. Maj paa Haderslevhus) 1648. 1. Aug. — 1663. 8. Nov. d. i København som Rigsgreve af R. og Premierminister.

1663—81. Vicestatholder i Hertugd. S. og H. (siden 1660. 9. Jan.)¹⁾ Befalingsmand paa Tranekær Slot, *Frederik v. Ahlefeldt* til Søgaard (f. 1623 paa Søgaard) 1663. 14. Nov. — 1681. 12. Marts, da han opgiver Stillingen (d. 1686. 7. Juli i København som Kansler og Greve.)

1681—97. Vicestatholder i Hertugd. S. og H. (siden 1664.) Grev *Detlef Rantzau* (f. 1644. 11. Marts) 1681. 12. Marts — 1697. 8. Sept. d. i Hamborg.

1697—1708. Vicestatholder i Hertugd. S. og H. (siden 1681. 12. Marts) Grev *Frederik v. Ahlefeldt* (f. 1662. 21. April i Flensborg) 1697. (7.)²⁾ 24. Dec.—1708. 13. Juni d. i Regensburg.³⁾

1712—22. Grev *Carl v. Ahlefeldt* til Langeland og Rixingen (f. 1670. 25. April i Hartenburg ved Worms) 1712. 19. Juli — 1722. 7. Sept. d. paa Graasten.

1722—30. Ubesat.

---

¹⁾ Bobé, Storkansler Frederik Greve Ahlefeldt og hans Efterslægt, S. 15.

²⁾ Bobé, Anf. St., S. 51.

³⁾ Vicestatholdere: 1698. 19. Febr. Grev Christian Detlef Rantzau og 1706. 23. Okt. Finansdeputeret Joachim von Ahlefeldt.

1730 -62. Oberst ved det jyske hvervede Regiment til Fods, Markgreve *Friederich Ernst* af Brandenburg Culmbach, (f. 1703. 25. Dec.) 1730. 4. Dec. — 1762. 23. Juni d. paa Gottorp Slot.

1762—68. Gehejmeraad *Friederich Ludewig* Friherre v. *Dehn* (f. 1697. 7. Sept.) 1762. 3. Sept. — 1768. 24. Maj afsk.¹⁾ (d. 1771. 3. Juli).

1768—1836. Infanterigeneral Landgreve og Prins *Carl* af Hessen-Kassel, (f. 1744 19. Dec. i Kassel) 1768. 24. Maj²⁾—1836. 17. Aug. d. paa Louisenlund.

1836—42. Prins *Frederik* af Hessen - Kassel (f. 1771. 24. Maj i Slesvig) 1836. 20. Aug. — 1842. 24. Marts afsk. (d. 1845. 24. Febr. paa Godset Panker i Holsten).

1842—46. Prins *Frederik* af Augustenborg (f. 1800. 23. Aug. i København) 1842. 26. Marts — 1846. 18. Aug. afsk. (d. 1865. 2. Juli i Beirut).

1846—48. Amtmand i Gottorp og Hytten Amter *Ludwig Nicolaus v. Scheele* (f. 1746. 14. Okt. i Itzehoe) konstitueret 1846. 14. Sept. — 1848. 24. Marts, da han forjages af Revolutionen (1854. 12. Dec. Landdrost i Pinneberg. 1854—57 Minister for Holsten og Lauenborg; d. 1874. 1. Jan. i København).

---

¹⁾ 1768. 24. Maj. Reskr. til Gehejmeraad v. Kleist, Amtmand i Rendsborg, at Sagerne, indtil den nye Statholder ankommer, skal tilstilles Friherre v. Dehn for efter hans Bortrejse at overgives til bemeldte v. Kleist.

²⁾ Prinsen har rimeligvis allerede faaet Bestalling som Statholder i Hertugdømmerne S. og H. 1767. 9. Nov. Se Dr. Aage Friis, Bernstorffske Papirer II, 215, jvfr. Anm. S. 15.

Det danske Aarsmøde 1909.

Af Thade Petersen.

~~~~~

Det ottende danske Aarsmøde afholdtes i Nordborg Lørdag den 12. og Søndag den 13. Juni 1909. Besøget ved det var under Paavirkning af stærkt Regnvejrs med sølet Føre næppe saa stort som ventet, men dog meget tilfredsstillende. Ved Sprogforeningens og Skoleforeningens Generalforsamlinger om Lørdagen regnedes det til 600 og ved Vælgerforeningens Generalforsamling Søndag Eftermiddag til 15—1600. Dette Antal voksede sikkert endnu en Del til Aftenmødet. „Nørherredshus“, som Mødet var samlet om, var ikke i Stand til at rumme de mange Mennesker. Derfor var Fælleslandboforeningens store Telt rejst lige bag ved det. Her holdtes Møderne, mens Forsamlingshuset afgav Plads til Spisning.

Sprogforeningens Generalforsamling

var det første Punkt paa Dagsordenen. Foreningens Aarsberetning viste meget stor Fremgang fra det foregaaende Aar. I Juni 1908 havde den 3417 Medlemmer, nu derimod 4711, altsaa 1294 flere. Den havde

virket i Ro i det henrundne Aar. For at skaffe forsvarelig Plads til Bogsamling og Boglager var det bleven vedtaget at opføre en Nybygning — med stor Forsamlingsaal — ved Folkehjem i Aabenraa. Kliplev, Maugstrup, Rødding og Skrave Sogne var bleven delt i hver to Kredse. I Flensborg var der desuden kommen en ny — kvindelig — Kreds til den bestaaende. Helt nye Kredse var bleven oprettet i Burkal og Hjerpested Sogne. Foreningen havde nu 187 Kredse med hver sin Kredsformand mod 153 for 4 Aar siden. Af Bogsamlinger havde den 135. I disse var der i 1908 bleven indlemmet 4532 Bøger, mens 11,965 Bøger og Hæfter var bleven uddelt gratis. Indtægten havde været 13,379 M. 17 Pg. Deraf var 9,560 M. 47 Pg. Medlemsbidrag, 2,998 M. 05 Pg. frivillige Bidrag. Der gaves en Oversigt over Indtægterne i forskellige Aar siden 1887. Da udgjorde den kun 2,596 M. 32 Pg.

I Tilknytning til Beretningen drøftedes Anskaffelse af kristelig Læsning og Foreningens Forhold til „Folkehjem“. Et Forslag om lavere Medlemsbidrag for Kvinder afvistes.

Til Kasserer genvalgtes Kaptein C. C. Fischer, Aabenraa, til Medlemmer af Tilsynsraadet Rigsdagsmand H. P. Hanssen, Aabenraa, Rentier Middelheus, Aabenraa og Gaardejerne Andr. Svendsen, Hjemsted, og J. N. H. Skrumager, Københoved. Da Tilsynsraadets Medlemsantal forøgedes fra 12 til 15, vedtoges det, at de tre ny Medlemmer skulde være Kvinder. Som saadanne valgtes Frk. Ottilie Vith, Nordborg, Fru Jessen, Flensborg, og Fru Callø, Sønder Otting.

Skoleforeningens Generalforsamling.

Ogsaa Skoleforeningens Medlemsantal var vokset stærkt i 1908 — fra 4720 til 5475 — altsaa med 755. Af de ny Medlemmer var 130 Kvinder. Siden Nytaar var der optaget 1802 ny Medlemmer (deriblandt 852 Kvinder), 197 var traadt ud. Medlemsantallet var altsaa nu ved Generalforsamlingen 7080.

Foreningen har i 1908 støttet 363 Skolebesøgende mod 266 i 1907, hidindtil 3557 ialt. Desuden var der for det løbende Aar bevilget Hjælp til 389. Der gaves en Oversigt over de støttedes Bosted og Stand.

Foreningens Indtægter i 1908 var 30,721 M. 21 Pg., deraf 19,399 M. 32 Pg. i frivillige større Bidrag og Gaver og 10,045 M. 19 Pg. i Medlemsbidrag og frivillige mindre Bidrag fra Kredsene. Af tidligere ydet Støtte var 485 M. bleven betalt tilbage. Der nævntes Givere af enkelte større Gaver.

Til Medlemmer af Tilsynsraadet genvalgtes Gaardjerne Jørgen Iversen, Svejrup, Hans Tychsen, Frøslev, og Andreas Petersen, Korntved.

Vælgerforeningens Generalforsamling

afholdtes Søndag Eftermiddag. Dens Medlemsantal var siden sidste Aarsmøde vokset med 1427 — hvoraf 480 Kvinder — og var nu oppe paa 5451. Af en Oversigt over Tilvæksten i de forskellige Amter fremgik, at den især var forholdsvis stor i Aabenraa Amt. Ny Medlemskredse var dannet i Sønder Vilstrup, Sarup, Vilsbæk, Søgaard, Hovslund, Nørre Hjarup, Hjolderup, Ris, Grønnebæk, Arnum, Hjortvad, Aaspe, Hjaruplund og

Kollund. Foreningen havde sat „Nordslesvigsk Arbejdersekretariat, Vælgerforeningens Oplysningskontor“ i Værk i Aabenraa med cand. polit. Kr. R. Thomsen som Leder.

Til Medlemmer af Tilsynsraadet i Stedet for de ved Lodtrækning afgaaede og i Stedet for Landdagsmand Nissen, Viby, var bleven valgt: Finnemann, Taarning, L. Ankersen, Gabøl, Kaptejn C. C. Fischer, Aabenraa, P. Tønder, Birkelev, Nielsen, Hønkys, N. J. Hörlück, Rurup, og Poulsen, Tandslet. Tidligere Landdagsmand J. Nielsen var bleven valgt til Æresmedlem.

Der var nedsat et Udvalg til at udarbejde en Legatfundats for „Redaktør Jessens Mindelegat“, der udgjorde 13,394 M. 70 Pg.

Foreningens Indtægter udgjorde 8,293 M. 73 Pg., deraf 4,038 M. 80 Pg. i Medlemsbidrag.

Jærnfondet havde nu 31,310 M. 67 Pg. foruden tegnede Bidrag til et Beløb af 4250 M. Der nævntes flere Veje til at faa ny Bidrag, og under Drøftelsen fremkom der yderligere Forslag om Mærker, Postkort osv.

Foreningens juridiske Konsulent, Tandlæge Smith, Haderslev, afgav Beretning om de Sager, han havde medvirket ved Ordningen af. Ligeledes aflagde Lederen af dens Arbejdersekretariat, cand. polit. Thomsen, Beretning om Sekretariatets korte Virksomhed. Det havde taget sig af Sager vedrørende den borgerlige Ret, Forsikringsloven, Tyendeloven, Optant- og Veteransager og egentlig politiske Sager.

Under Drøftelsen gav Arbejdersekretær Mathiesen fra Flensborg Oplysninger om det der oprettede private Sekretariat.

Der vedtoges nogle Lovændringer, af hvilke de vigtigste var de, at Bestyrelsen skal vælges af Tilsynsraadet med Stedfortrædere i Stedet for af Generalforsamlingen, og at der for Fremtiden skal vælges en Næstformand.

Næste Møde skal finde Sted i Graasten den 11. og 12. Juni 1910.

Offentlige Møder.

Ved det offentlige Møde umiddelbart efter Vælgerforeningens Generalforsamling holdt Rigsdagsmand H. P. Hanssen, Aabenraa, et Foredrag¹⁾ om Aarsagerne til vor Fremgang. Han nævnte især vor Befolknings-tilvækst og vor voksende Evne til at løse Tidens Opgaver ved Selvhjælp. Under det sidste Punkt talte han navnlig om Angrebet paa vor Jord gennem Statens Opkøb, Dannelselse af Rentegaarde og Nybyggereselskaber, og nævnte, at den danske Befolkning til Værn mod alt dette allerede havde tegnet over 800,000 M. til Grundkapital til en Kreditbank

Ved Folkemødet om Aftenen holdtes der som sædvanlig en Mængde Taler, der alle aandede godt Mod til at gaa paa i de kommende Kampe.

¹⁾ Gengivet i „Hejmdal“ i Nr. 136.

Dagshistorie 1908.

Tildragelser vedrørende Nordslesvig, optegnede efter Tidsfølgen.

8. *Januar.* Den tyske Rigsdag modtager en Petition, underskrevet af 29,180 fuldmyndige Nordslesvigere, som beder Rigsdagen om at forkaste § 7 i den foreslaaede Rigsforeningslov og at modsætte sig ethvert Forbud imod Modersmaalets Brug i offentlige Forsamlinger. Petitionen har følgende Ordlyd:

Til den høje Rigsdag!

Udkastet til en Foreningslov indeholder i § 7 en Bestemmelse om, at Forhandlingerne i offentlige Forsamlinger skal føres paa Tysk.

Vort Modersmaal, som er blevet talt i Slesvig i over et Aartusinde, er Dansk. Kun faa af os kan forstaa, næsten ingen af os kan deltage i Forhandling, som føres paa Tysk. Hvis den nævnte Paragraf vedtages uforandret, vil den derfor i høj Grad indskrænke, ja saa godt som helt ophæve vor i Forfatningen garanterede Forsamlingsret.

I „Patentet om Besiddelsestagelsen af Hertugdømmerne Holsten og Slesvig“ udtalte Kong Wilhelm:

„Vi vil holde Hertugdømmernes Love og Indretninger i Hævd, for saa vidt de er Udtryk for berettigede Ejendommeligheder . . .“

Modersmaalet er vor mest berettigede Ejendommelighed, en Ejendommelighed, der i alle civiliserede Stater respekteres som en Befolknings dyrebareste og ukrænkeligste Arv og Eje.

Idet vi endvidere henviser til, at Modersmaalets frie Brug hører til de naturligste

og helligste Menneskerettigheder, beder vi undertegnede myndige slesvigske Kvinder og Mænd ærbødigst den høje Rigsdag om at forkaste § 7 i Udkastet til en Rigsforeningslov og at modsætte sig ethvert Forbud imod Brugen af Modersmaalet i offentlige Forsamlinger.“

Bisidderretten i Sønderborg idømmer Redaktør A. Svensson dersteds en Bøde paa 150 Mark for Forseelse mod Forordningen af 28. August 1866 ved i et Søndagstillæg til „Dybbøl-Posten“ at have offentliggjort et Digt med ophidsende Indhold, for Udøvelse af grov Uorden ved, at der i det nævnte Tillægs Titelbillede fandtes et lille Danebrogsflag, og for Forseelse imod Presseloven ved ikke at have anført den ansvarhavendes Bopæl paa Bagsiden af samme Blad.

Bisidderretten i Nordborg idømmer Gaardejer Peter Grau i Pøl 14 Dages Fængsel for Overtrædelse af §§ 113 og 114 i Straffeloven ved at have nægtet Politiet Adgang til en Sammenkomst paa „Nørherredhus“ i Nordborg den 20. April 1907 og derved at have hindret det i „retsnæssig Udøvelse af dets Embedsforretninger“. Retten anser den paagældende private Sammenkomst for et offentligt Møde og antager det for bevist, at Grau har truet Politiet med at ville befordre det ud. (Jf. 10. Juli 1907).

10. *Januar.* Forsamlingshuset i Brændstrup indvies.
11. *Januar.* Rigsretten i Leipzig stadfæster den af Landsretten i Altona den 24. September 1907 fældede Dom, hvorved Journalist P. Simonsen ved „Flensborg Avis“ idømtes 4 Maaneders Fængsel for formentlig Fornærmelse mod Kaptejn Hennings i Bremen.
14. *Januar.* Aftægtsmand Andreas Kaad i Mintebjærg afgaar ved Døden (født d. 23. Oktober 1836). Han har siddet inde med mange Tillidshverv. Navnlig har han paa Synoden flere Gange med Nidkærlighed og Varme taget Ordet for Indførelse af danske Sprogtimer i Folkeskolen.
29. *Januar.* Den danske Politiker Jules Hansen, der anses for at være Ophavsmanden til, at Napoleon III. i 1866 stillede Fordring om Optagelse af § 5 i Pragfredstraktaten, afgaar ved Døden i Paris i en Alder af henved 80 Aar.

5. *Februar.* „Flensborg Avis“ meddeler, at Myndighederne har forbudt en kongerigsk Dame, Frøken Nathalie Hansen, at afholde Sykursuser i Nordslesvig.
6. *Februar.* Fru M. Jessen i Flensborg faar som Udgiver af „Flensborg Avis“ et retsligt Straffemandat paa 30 Mark for „Afsætning af et ophidsende Digt“. Bladet havde i sit Tillæg for 21. December 1907 bragt en Artikel, hvori der var aftrykt et Vers (om Slesvig som Danmarks Fod) af en Sang, som Carl Ploug skrev i 1852.
8. *Februar.* Professor Ludvig Schrøder paa Askov afgaar ved Døden (født d. 19. Januar 1836).
17. *Februar.* Landsretten i Flensborg idømmer Journalist P. Møller ved „Hejmdal“ en Bøde paa 400 Mark for formentlig Fornærmelse mod „Den tyske Forening“s Bestyrelse. Det drejer sig om en Udtalelse, som Rigsdagsmand H. P. Hanssen paastaas at være fremkommen med paa et Høstmøde paa „Folkeshjem“ i Aabenraa i Oktober 1907 og som Dagen efter fandtes gengiven i den Del af „Hejmdal“, som Møller er ansvarlig for. Der stod heri, at „Den tyske Forening“ med „Værnekomiteen“ og alt dens øvrige Tilhæng spillede samme Rolle som Sintram i Selma Lagerlöfs „Güsta Berlings Saga“. — Mod Rigsdagsmand H. P. Hanssen selv kan der foreløbig ikke blive forhandlet paa Grund af hans Urørlighed som Rigsdagsmand.
18. *Februar.* I den præjsiske Landdag drøftes et af den holstenske Landdagsmand Engelbrecht indbragt Forslag om Ordningen af Skolepligten i Hertugdømmerne. (Man foreslaar at genindføre de gamle Bestemmelser fra forrige Aarhundrede: længere Skolepligt og eventuel Fritagelse for Sommerskolen). — Landdagsmand H. P. Hanssen udtaler sig imod den foreslaaede Ordning, idet han blandt andet fremhæver, hvorledes Myndighederne i Nordslesvig ofte har nægtet Børn Fritagelse for Sommerskolen af politiske Grund; dette har ført til Tjenestedrengekrigen, der er et af de grimme Udslag af moderne Embedsvæsen. — Den nye præjsiske Kultusminister, Dr. Holle, imødegaar Hanssen, idet han kalder det en ubevist og ubeviselige Paastand, at

- Myndighederne havde nægtet Dispensation, ikke af saglige, men af politiske Grunde.
24. *Februar.* Landsretten i Flensborg frikender Gaardejer Peter Grau i Pøl for Modstand mod Statsmagten (jf. 8. Januar). Retten gaar ud fra, at de faldne Udtryk ikke mere lader sig fastslaa.
27. *Februar.* I den præjsiske Landdag bringer Friherre v. Zedlitz de nationale Forhold i Nordslesvig paa Tale. — Landdagsmand Julius Nielsen fremkommer med en Række Klagemaal over de Danskes Behandling i Nordslesvig, især over Forbud mod Foredrag (ogsaa om økonomiske Æmner), over Forbud mod Teaterforestillinger samt over nogle Udvisninger. Han slutter med de Ord: „Vi staar paa Forfatningens og Lovens Grund, men vi vil fortsætte Kampen for vor nationale og statsborgerlige Ret“. — Det er sidste Gang, Julius Nielsen optræder i Landdagen.
29. *Februar.* I den præjsiske Landdag imødegaar Amtsretsraad Bachmann Julius Nielsen (jf. 27. Februar), idet han benægter, at den danske Befolkning i Nordslesvig plages og chikaneres af Prøjserne. Han indrømmer, at alle danske Bestræbelser holder sig paa Lovens Grund. — Det bliver Hr. Bachmanns sidste Tale i Landdagen. — Landdagsmand H. P. Hanssen kau straks paa Husets Bord nedlægge Anordninger i Dusinvis, hvorved der paa helt vilkaarlig Maade trues med Straf. Han fremhæver endvidere, at en Del af de Efterretninger om Nordslesvig, som udspredes i Tyskland, skyldes bevidste Usandheder fra en bestemt Klike, en hemmelig Komite. Taleren beklager, at det gode Forhold mellem det danske og det tyske Hof forstyrres ved den Kritikkøshed, hvormed tyske Blade optager den Slags Meddelelser.
2. *Marts.* Den tyske Rigsdags Udvalg forkaster den foreslaaede Rigsforeningslovs § 7 i dens første Skikkelse. (Jf. 8. Januar).
Landsretten i Flensborg idømmer Tandlæge J. Smith i Haderslev en Bøde paa 300 Mk. for at have overtraadt § 110 i Straffeloven ved at opfordre til Ulydighed. (Jf. 9. December 1907). Den medanklagede Redaktør N. Svendsen, der betragtes som ansvarlig

for Offentliggørelsen, idømmes en Bøde paa 30 Mark.

13. *Marts.* Paa et Møde, som Landbrugskamret afholder i Kiel, stiller Gaardejer Peter Grau fra Pøl en Forespørgsel vedrørende § 4 i Kamrets Forretningsorden, der lyder: „De tilsluttede Foreninger maa staa paa tysk-nationalt Grundlag, men maa ikke drive Politik“. Han spørger, om man nu som tidligere vil lægge særlig Vægt paa, at der ikke maa drives Politik, eller om man især vil kræve et tysk-nationalt Grundlag. Formanden, Grev Rantzau, erklærer hertil, at de enkelte Landmænds politiske Overbevisning ikke angaar Kamret.
16. *Marts.* I den tyske Rigsdag retter Socialdemokraten Südekum en graverende Sigtelse mod den stedfortrædende Landraad i Aabenraa, Regeringsassessor Dryander, der i en Embedsskrivelse til en Amtsforsander har anmodet denne om at søge oplyst, hvorvidt en Veteran, der har ansøgt om Veteranhjælp, har dansk Sindelag eller byder Betryggelse for en loyal Optræden. — Statssekretær Südow svarer, at kun Veteranernes Trang og Hæderlighed kommer i Betragtning; at tage Hensyn til det politiske Sindelag strider imod Forfatningen.
- Landsretten i Flensborg nedsetter en Bøde, som Redaktør A. Svensson i Sønderborg den 8. Januar blev idømt af den derværende Bisidderret, til 30 Mark, da den ikke finder, at der med Hensyn til Danebrogsslaget paa Titelbilledet foreligger nogen strafbar Handling.
19. *Marts.* I den præjsiske Landdag fremlægger Landdagsmand H. P. Hanssen en klar og tydelig Bekræftelse af den efter den præjsiske Kultusministers Mening ubeviselige Paastand, at Myndighederne har nægtet Dispensationer af politiske Grunde; det er et Brev fra en Skoleinspektør til en Lærer, hvori det hedder: „Personer, hvem Dispensationen fra Sommer-skolen er nægtet af politiske Grunde, maa der ikke overlades et dispenseret Barn, selv om det saa kun er for en eneste Dag“. Kultusministeren tier.
21. *Marts.* Pastor Johannes Clausen i Vonsild afgaar ved Døden (født d. 20. April 1832).

24. *Marts.* Til de forestaaende præjsiske Landdagsvalg opstiller den nordslesvigske Vælgerforenings Bestyrelse og Tilsynsraad paa et Møde paa „Folkehjem“ i Aabenraa Gaardejer Kloppenborg Skrumsager i Københoved som Kandidat for første (Haderslev) og Gaardejer Nis Nissen i Viby som Kandidat for anden (Aabenraa-Sønderborg) Valgkres, idet den hidtilværende Landdagsmand for første Kres, Grosserer Julius Nielsen i Haderslev, har nægtet at tage imod Genvalg, medens Repræsentanten for anden Kres, Redaktør H. P. Hanssen i Aabenraa, siden sidste Valg er bleven Rigsdagsmand. — Som dansk Kandidat for Tønder Kres opstilles tidligere Læreri Daler P. Jessen.
1. *April.* Den konstituerede Amtsforsander for en Del Amtsdistrikter paa Vestkysten, Freytag i Bredebro, fratræder denne sin Post og flytter til Blankenese, hvor han har faaet Embede. — Der udnævnes senere 6 Amtsforsandere i det Distrikt, der hidtil har været underkastet den fortyskningsivrige Hr. Freytags Embedsførelse.
4. *April.* I den tyske Rigsdag tager Rigsdagsmand H. P. Hanssen Ordet imod § 7 i den nye Foreningslov. Han minder om de skarpe Undtagelseslove, der allerede er vedtagne i den præjsiske Landdag. Han omtaler endvidere Udviklingen af de politiske Forhold i Nordslesvig: Vi er nu naaede til en utaalelig Skærpelse af de nationale Modsætninger; vil vi søge at naa fremad i Kultur, skal vi ogsaa have Frihed med Hensyn til Sproget. Oppe hos os har det danske Sprog været talt i halvandet Tusinde Aar; hvilken Uretfærdighed vilde det saa ikke være, om det nu skulde forbydes! Man burde lægge sig efter lidt mindre af Bismarck og noget mere af Schiller; det vilde gavne Tyskland mere.
8. *April.* Den tyske Rigsdag vedtager den nye Foreningslov med 194 Stemmer imod 168. Paa et tysk Delegeretmøde i Graasten opstilles „Den tyske Forening“s Formand, Landsretsdommer Dr. Hahn, som Tyskernes Kandidat til de forestaaende Landdagsvalg i anden Valgkres.
24. *April.* Professor Poul la Cour paa Askov afgaar ved Døden (født d. 13. April 1846).

3. *Maj.* Forsamlingshuset i Hoptrup indvies ved et Møde, hvori der deltager omkring ved 200 Personer.
9. *Maj.* Udførelsesbestemmelserne til den nye tyske Foreningslov offentliggøres i den prøjsiske „Staatsanzeiger“. Der udstedes en Regeringsanordning, hvorefter den nordlige Del af Tønder Kres stilles lige med Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Krese, saa Modersmaalet ogsaa her kan lyde paa offentlige Møder endnu i 20 Aar.
10. *Maj.* Forsamlingshuset i Egen indvies ved et Møde, der er besøgt af over 300 Personer.
15. *Maj.* Den nye tyske Foreningslov træder i Kraft.
22. *Maj.* Landsretten i Flensborg frikender tidligere Pastor Jacobsen i Skærbæk og to af hans Bogholdere, M. C. Rabe og Kr. Petersen, for at have undladt at melde Kunstvæveskolen i Skærbæk fallit. Derimod idømmer den Pastor Jacobsen 300 Mark og de to andre hver 200 Mark i Bøde for at have tilsløret Væveskolens virkelige Formuesomstændigheder ved falske Fremstillinger i Balancerne. (Jf. 18. Novbr. 1907, 2. Marts 1905, 27. Juni 1904). Amsforstander Winkelmann paa Gundestrup (Als) forbyder et til Onsdagen den 27. Maj berammet Valgmøde i Ketting Kro med den Begrundelse, at Trappen op til Mødesalen ikke er stærk nok.
23. *Maj.* Et Valgmøde i Neder-Tandslet Forsamlingshus opløses efter Ordre fra Landraad Tschirschnitz i Sønderborg af en Gendarm, fordi Mødet — som Valgmøde — ikke er blevet anmeldt.
31. *Maj.* „Nordslesvigs Afholdsforening“ holder sit første Aarsmøde i Nordborg. Inden for Fællesforeningen findes der 22 stedlige Foreninger med ialt 710 Medlemmer.
3. *Juni.* Valgmandsvalg til den prøjsiske Landdag. I første Valgkres (Haderslev) vælges der 160 danske og 57 tyske, i anden Valgkres (Sønderborg-Aabenraa) 126 danske og 112 tyske Valgmænd. I Tønder Kres vælges der 35 danske Valgmænd.
5. *Juni.* Landsretten i Flensborg idømmer Journalist P. Møller ved „Højmdal“ en Bøde paa 300 Mark for Fornærmelse imod „Den tyske Forening“s Formand, Dr. Hahn. Det drejer sig om en

Artikel i „Hejmdal“, hvori Rigsdagsmand H. P. Haussen har foretaget en Sammenligning mellem „Den tyske Forening“s Optræden i Nordslesvig og Tyskernes Fremfærd i de polske Landsdele. — Der vil i denne Sag senere ogsaa blive forhandlet imod Rigsdagsmand H. P. Haussen.

13. og 14. Juni. Det syvende danske Aarsmøde afholdes i Rødding. Jf. Sønderjydske Aarbøger 1908 Side 303.

16. Juni. Valg til den prøjsiske Landdag. Gaardejer Kloppenborg Skrumsager i Københoved vælges med 160 Stemmer til Landdagsmand for Haderslev Kres; de 57 tyske Valgmænd stemmer paa Landraad Becherer i Haderslev. For Aabenraa-Sønderborg Kres vælges Gaardejer Nis Nissen i Viby med 126 Stemmer, medens 112 tyske falder paa Landsretsdommer Dr. Hahn. I Tønder Kres vælges den nationalliberale Landsretsraad Feddersen med 124 Stemmer, medens der falder 44 Stemmer paa den frisindede Borgmester Schücking og 33 paa den danske Kandidat P. Jessen. I Flensborg Kres vælges den frisindede Læge Dr. Duus.

20. Juni. Overlandsretten i Kiel stadfæster den Bøde paa 100 Mark, som Bisidderretten i Haderslev den 19. December 1907 idømte Byens Borgmester, Dr. jur. Schindelbauer, for Fornærmelse imod „Modersmaalet“s Redaktører, N. Petersen og N. Svendsen.

21. Juni. Paa en Besværing over Opløsningen af Valgmødet i Neder-Tandslet Forsamlingshus den 23. Maj svarer Regeringspræsidenten, at Landraaden i Sønderborg er kommen til Erkendelse af, at hans Fortolkning af Foreningslovens § 6 staar i Modstrid med Lovens Aand og i Særdeleshed med de udstedte Udførelsesbestemmelser.

24. Juni. Bisidderretten i Aabenraa idømmer Redaktøren af „Apenrader Tageblatt“, Dr. J. Kähler, en Bøde paa 10 Mark, fordi han har kaldt Gaardejer Peter Kaad i Vollerup „en udannet og fræk Fyr“.

Bladene meddeler, at Kammerretten i Berlin for et Par Dage siden har stadfæstet den af Landsretten i Flensborg den 16. Marts fældede Dom over Redaktør Svensson i Sønderborg.

29. *Juni.* Tidligere Pastor Jacobsen i Skærbæk, nu i Tyrol, ikendes af Landsretten i Flensborg en Bøde paa 50 Mark, fordi han som Forretningsfører for „Det nordfrisiske Bogtrykkeri“ i Vitdyp paa Amrom har undladt at melde dette fallit, da det ikke længere kunde klarere.
4. *Juli.* Det officiøse tyske „Wolffs Bureau“ udsender følgende Meddelelse: „Mod den danske Landdagsmand Nissens Valg er der i Dag fra tysk Side nedlagt Protest“.
- Paa „Den tyske Forening“s Generalforsamling i Flensborg vedtages der en Resolution, hvori de forsamlede Repræsentanter for Foreningens 9000 Medlemmer udtaler deres Beklagelse til den tyske Regering over den hidtil over for Danmark førte Politik og endvidere anmoder den nævnte Regering om at indvirke paa Danmark i Retning af, at de danske Embedsmænd undlader deres Bestræbelser for at gøre Nordslesvigerne oprørske, og at Tilflytningen fra Danmark forhindres, hvorimod Bosættelsen af Tyskere, der for Tiden er gaaet i Staa, maa fremmes igen ved Tilførsel af betydelige Midler hertil. — Denne Resolution skal ogsaa tilstilles den tyske Kjøser for derved at klargøre Forholdene i Nordslesvig for ham.
7. *Juli.* Journalist P. Simonsen ved „Flensborg Avis“ løslades af Fængslet i Neumünster, hvor han har siddet siden 7. Marts, altsaa i 4 Maaneder. -- Simonsen har ialt siddet omkring ved 3 Aar i tyske Fængsler, domfældt for politiske Forseelser.
10. *Juli.* Bisidderretten i Haderslev idømmer Købmændene Valdemar Schmidt og Peder Hansen samt Vognmand P. Knudsen dersteds hver 30 Mark i Bøde, fordi de paa Valgdagen den 3. Juni skal have sunget „Kong Kristian stod ved højen Mast“ og „Der er et yndigt Land“.
- Politimyndighederne i Sønderborg tilkendegiver, at de vil forbyde en Arbejderforening i Middelfart, der har paatænkt en Udflugt til Sønderborg, at gaa i Land.
11. *Juli.* Regeringspræsidenten i Slesvig bekendtgør, at Medbenyttelsen af det danske Sprog er tilladt paa offentlige Møder i efterfølgende Amts-

- distrikter i Tønder Kres: Rømø, Ballum, Emmerlev, Brede, Døstrup, Visby, Abild, Møgeltønder, Øster-Højsted, Ravsted, Hostrup, Burkal, Bylderup, Tinglev, Rudbølkog, Sønder-Løgum, Ladelund og Nørre-Løgum.
- 11.—13. Juli. „Nordslesvigs Fællessangforening“ afholder sit første Sangstævne i Møgeltønder. Der er halvandet Hundrede Sangere til Stede, og Hovedkoncerten overværes af 3000 Mennesker.
2. August. I Høgsbro forbyder Gendarmen et Foredragsmøde, fordi det er blevet anmeldt 2 i Stedet for 3 Gange 24 Timer i Forvejen.
5. August. Bisidderretten i Sønderborg idømmer Skovrider Plaas fra Sønderkoven ved Sønderborg en Bøde paa 50 Mark for at have kaldt Gaardejer Peter Kaad i Vollerup „en fræk Pjalt“.
9. August. Amtsforsøgeren i Rødding forbyder et Good-Templar-Møde i Kastrup, ved hvilket Pastor v. Brincken, tidligere i Spandet, nu bosiddende i Ribe, har lovet at holde et populært Foredrag paa kristelig Grund.
15. August. Landraaden i Haderslev meddeler Pastor v. Brincken, at Amtsforsøgeren i Rødding har taget Forbuddet angaaende hans Optræden som Taler ved offentlige Møder i Nordslesvig tilbage.
4. September. Landsretten i Flensborg stadfæster den haderslevske Bisidderretsdom af 9. Juli, hvorved Købmændene Valdemar Schmidt og Peter Hansen samt Vognmand P. Knudsen i Haderslev idømtes hver en Bøde paa 30 Mark for paa Valgdagen den 3. Juni at have sunget „Kong Kristian stod ved højen Mast“ og „Der er et yndigt Land“.
17. September. Rigsretten i Leipzig frifinder Tandlæge J. Smith for at have overtraadt § 110 i Straffeloven (jf. 2. Marts). I Dommen udtales der, at Regeringen ikke havde været berettiget til at forbyde Gymnastikundervisningen; kun for Skolebørnenes Vedkommende lader Rigsretten det staa hen, om det gennem Skolemyndighederne kan forbydes Børnene at tage privat Gymnastikundervisning.
20. September. De nordslesvigske Frimenigheder holder deres Aarsmøde i Aabenraa. Baade i Gudstjenesten om Formiddagen og i Mødet paa „Folkehjem“ om Eftermiddagen deltager 300 Personer.

21. *September.* I Tønder Kres er der Udfyldningsvalg til den præjisiske Landdag, da Landsretsraad Feddersen er afgaaet ved Døden. Som hans Eftermand vælges den nationalliberale Sagfører Dr. Schifferer i Kiel med 121 Stemmer. De danske og de frisindede Valgmænd giver ikke Møde.
23. *September.* Politiet i Nordborg forbyder en privat Sammenkomst paa „Nørherredhus“.
27. *September.* Et offentligt Møde i Brøns opløses af Gendarmeren fra Skærbæk med den Begrundelse, at det danske Sprog ikke maa benyttes paa Mødet, da det ikke er blevet anmeldt som Forhandlingssprog.
1. *Oktober.* Landraad v. UsLAR, der efter et Par Aars Ophold i Sydvestafrika, hvor han skal have „vist Vand“ med Ønskekysten paa 80 Steder, er vendt tilbage til Evropa, overtager atter sin Landraadspost i Aabenraa. Hr. v. UsLAR modtager senere for sin fortjenstfulde Virksomhed i Afrika den tyske „Kroneorden af anden Klasse med Sværd“.
- Landraad Becherer i Haderslev, der i 8 Aar har staaet i Spidsen for Haderslev Kres, flytter til Rixdorf ved Berlin, hvor han er bleven udnævnt til Politipræsident. Ved en Afskedsfest for ham i Haderslev den 29. September udbrød han: „Nu er alting blevet anderledes, og jeg passer ikke mere til de herværende Forhold. Derfor var det en Selvfølge, at jeg bad mine Foresatte om at anvise mig en anden Virkekres“.
- Regeringsassessor Dryander, hidindtil stedfortrædende Landraad i Aabenraa, udnævnes til konstitueret Landraad i Haderslev.
- „Apenrader Tageblatt“ opretter en Aflægger for Graasten og Omegn under Navnet „Gravensteiner Zeitung“.
2. *Oktober.* Kammerretten i Berlin frikender Bygmester H. Baagøe i Jels, der ved de lavere Domstole er bleven ikendt en Bøde, fordi to af hans Lærlinge, der arbejdede uden for Kommunen, havde forsømt Tvangsefterskolen i Sommersted.
5. *Oktober.* Landdagsmand, Gehejmerraad Jürgensen i Husum offentliggør i „Kölnische Zeitung“ en lang Artikel, hvori han som født Slesviger ud fra et frisindet tysk Standpunkt gør Rede

for den politiske Udvikling i Nordslesvig og tager skarpt til Orde imod de nordslesvigske Tvangsfortrykningsmænd. Han skriver bl. a.: „Den af Regeringen understøttede tyske Presse har været for kampgal, hadsk, saarende, fornærmende og ophidsende til at kunne gavne . . . Danskheden rykker ikke angrebsvis frem, som der paastaas, og kan ikke gøre det. Den forsvarer sin Stilling og gør dette kraftigt og med Dygtighed.“

„Hejmdal“ meddeler, at Pastor Jepsen i Ullerup for et Par Dage siden har nægtet at vie et ungt Par, hvoraf Bruden har sluttet sig til Frimenigheden. I Sognet, hvor Bruden har virket som Sygeplejerske i en længere Aarrække, har Præstens Optræden vakt almindelig Harm, medens Brudeparret paa dets Højtidsfest var Genstand for overordentlig megen Opmærksomhed.

7. Oktober. Bisidderretten i Sønderborg idømmer Redaktør Kühler ved „Sonderburger Zeitung“ og Agent Ecklan i Avgustenburg Bøder paa 10 og 20 Mark for Fornærmelse imod Redaktør A. Svensson og Journalist A. Grau. I et af Ecklan skrevet Indlæg i „Sonderburger Zeitung“ var der Tale om „saadanne Knægte“, en „uforskammet Lømmel“ og lignende. — For en Modklage, som Kühler har rejst mod Svensson, idømmes denne en Bøde paa 10 Mark.
14. Oktober. Forsamlingshuset i Jels indvies.
15. Oktober. Fabrikant H. Matzen i København, Grundlægger af Dagbladet „Hejmdal“ i Aabenraa, afgaar ved Døden i en Alder af 56 Aar.
16. Oktober. „Nordslesvigsk Arbejdersekretariat“ i Aabenraa aabnes. Det nye Kontor, der ledes af Cand. polit. Kr. R. Thomsen, har til Formaal at yde gratis Retshjælp til alle og enhver i Spørgsmaal vedrørende den borgerlige Ret, Forsikringslovgivningen, Tyendeloven, Næringsloven osv.
19. Oktober. Forhenværende Gaardejer Laust Arnum i Bovlund afgaar ved Døden i en Alder af 72 Aar. Han har været Tillidsmand paa mange Omraader, bl. a. i mange Aar Formand for den nordslesvigske Landboforening.
20. Oktober. Rentier O. C. B. Thaning i Aabenraa afgaar ved Døden (født den 8. August 1828). Han

- var i længere Tid Medlem af Kirkeforstanderskabet, i mange Aar Formand for „Frederiksklubben“ og indtil sin Død Medlem af Bestyrelsen for Foreningen „Alderstrøt“; desuden var han en af de fasteste Støtter for det selskabelige Sammenhold indenfor de danske Krese i Aabenraa og Omegn.
21. Oktober. Bisidderretten i Sønderborg idømmer Amtsforsander P. Kjer i Sønderborg en Bøde paa 50 Mark for at have kaldt „Dybbøl-Posten“ et Smudshlad.
24. Oktober. „Den tyske Forening“s Formand, Landsretsdommer Dr. Hahn, udtaler paa et Møde i Lybæk bl. a.: „Tyskernes Nationalbevidsthed maa opægges. Tyskerne i Nordslesvig maa lære af Tyskerne i Bøhmen: Kamp paa Kniven: Selv de sidste Reserver maa hentes frem. Og naar vi igen har smedet Tyskerne sammen oppe ved Grænsen, maa ogsaa i de nordtølske Vange den gamle Trods imod Danskheden leve op igen!“
28. Oktober. Grosserer Lorens Poulsen i Flensborg erklærer offentligt i de danske nordslesvigske Blade, at Landsretsdommer Dr. Hahn har faret med Usandhed.
30. Oktober. Landsretten i Flensborg stadfæster den af Bisidderretten i Aabenraa d. 24. Juni fældede Dom, hvorved Redaktør Kähler i Aabenraa idømtes en Bøde paa 10 Mark for at have kaldt Gaardejer Peter Kaad i Vollerup en „udannet Karl“ og „en fræk Fyr“.
5. November. Dyrlæge J. P. Schmidt i Haderslev afgaar ved Døden i en Alder af 85 Aar. Han var bekendt i vide Krese som en dygtig Dyrlæge, en god dansk Mand og en ivrig Oldsagssamler.
8. November. Forsamlingshuset i Kastvraa ved Sommersted indvies.
10. November. „Udvalg for kristelig Virksomhed i Nordslesvig“ holder Aarsmøde i Visby Forsamlingshus. Udvalget har i det sidste Aar ladet afholde 116 Møder. Der vedtages at ansætte en ny Sygeplejerske, hvorefter Udvalget raader over 30 unge Kvinder.
11. November. Bisidderretten i Nordborg idømmer Gaardejer P. Grau i Pøl en Bøde paa 10 Mark for ikke at have anmeldt et privat Møde paa

Nørherredhus (jf. 23. September). Retten anser Mødet for offentligt, især da der har været saa mange Deltagere til Stede, at Grau ikke kan antages at have kendt dem alle personlig.

Bisidderretten i Tønder stadfæster en Politihøde paa 20 Mark, som Gaardejer Ravn i Løndt (Starup Sogn) er bleven idømt for paa en Køretur gennem Kogene den 13. Juli (efter Sangfesten i Møgeltønder) at have forhaanet Smedens Flag i Rosenkrans ved at spytte efter det. I Dommens Begrundelse udtales der, at Sangfesten i Møgeltønder havde haft en politisk Tendens, og at Egnens Beboere maa have følt sig krænkede i deres nationale Følelser ved den panklagede Handling, der anses for bevist.

13. *November.* Den nationalliberale Forening for Flensborg-Aabenraa Valgkres vedtager paa et Møde i Flensborg en Resolution, hvori de forsamlede Medlemmer enstemmigt udtaler den Overbevisning, at Landdagsmand Jürgensens Holdning er skikket til at skade den tyske og især den nationalliberale Sag i „Nordgrænselandet“. (Jf. 5. Oktober). Resolutionen skal sendes til det nationalliberale Partis Hovedbestyrelse i Berlin. Gehejmerraad Jürgensen er Medlem af det nationalliberale Parti i den præjsiske Landdag.
17. *November.* Paa et Møde i Skodborg Forsamlingshus, der er besøgt af henved 200 Personer, vedtages enstemmigt følgende Resolution: „Vi erklærer herved, at vi ikke mere har Tillid til Landsretsdommer Dr. Hahn som uhildet Dommer i politiske Retssager“.
22. *November.* Paa et Ungdomsmøde paa „Nørherredhus“ i Nordborg, der er besøgt af henved 400 Mennesker, vedtages enstemmigt Skodborg-Resolutionen imod Dr. Hahn. (Jf. 17. November).
24. *November.* Paa et Møde i Hellevad, der er besøgt af omkring ved 170 Personer, vedtages Skodborg-Resolutionen imod Dr. Hahn under stærkt Bifald. (Jf. 17. November).
25. *November.* Handelsminister Delbrück modtager Landdagsmand Kloppenborg Skrumsager, som over for Ministeren giver en Fremstilling af Tvangsefterskolernes Stilling i Haderslev Kres efter den sidste Kammerretskendelse (jf. 2. Okto-

her); han beder om at drage Omsorg for, at Kresstatuttet formelt ophæves, og at Efterskoleundervisningen ordnes i Overensstemmelse med de landlige næringsdrivendes Onske. Ministeren lover at foretage en ny Undersøgelse.

28. *November.* Den tyske Forenings Formand, Landsretsdommer Dr. Hahn, udstøder paa et Møde i Haderslev nye Trusler imod Danskheden og taler om at „knække det danske Overmod med jærnhård Strængthed“.
- Paa et Møde i Rødekro vedtager henved 60 Lærere og Lærerinder at andrage paa et „almindeligt, ligeligt Nordgrænselandstillæg“.
6. *December.* Paa et Møde i Tyrstøl Forsamlingshus, der er besøgt af 120 Personer vedtages Skodborg-Resolutionen imod Dr. Hahn enstemmigt. (Jf. 17. *November*).
9. *December.* Bisidderretten i Sønderborg idømmer Redaktør A. Svensson dersteds en Bøde paa 50 Mark for Fornærmelse imod Skovrider Plaas i Sønderskoven ved Sønderborg.
14. *December.* 89 af Gehejmerraad Jürgensens nationalliberale Vælgere i Ejdersted udsender en Erklæring, hvori de offentlig tilkendegiver, „at de med stor Interesse har fulgt hans offentliggjorte Redegørelser for det nordslesvigske Spørgsmaal og fuldt ud slutter sig til dem“.
18. *December.* Landsretten i Flensborg stadfæster den af Bisidderretten i Sønderborg den 21. Oktober fældede Dom, hvorved Amtsforstander P. Kjer i Sønderborg ikendtes en Bøde paa 50 Mark for at have kaldt „Dybbel-Posten“ et Smudsblad.
19. *December.* Haderslev Kreds dag vedtager enstemmigt at anlægge nye Smaabauer fra Toftlund til Skærbæk og fra Gramby til Arnum, imod at der opnaaes et Statstilskud af mindst 120,000 Mark.
20. *December.* Paa et Møde i Jejsing, der er besøgt af 200 Mennesker, vedtages Skodborg-Resolutionen imod Dr. Hahn enstemmigt. (Jf. 17. *November*).
- Paa et Møde i Rødding, der er besøgt af rigelig 200 Mennesker, vedtages under stærkt Bifald følgende Resolution: „Vi erklærer herved, at vi ikke mere har Tillid til Dr. Hahn som Dommer, ikke alene i politiske, men i enhver Slags Retsager“.

22. December. Byraadet i Tønder vedtager i et hemmeligt Møde enstemmigt følgende Erklæring:

„Efter at Bestyrelsen for „Den tyske Forening for det nordlige Slesvig“ har besluttet i Januar at oprette en stedlig Afdeling i Tønder, erklærer Magistrat og Borgerrepræsentation i Byen Tønder, at Oprettelsen af en saadan stedlig Afdeling i Tønder vilde være skikket til at fremkalde en aldeles ufrugtbar Kamp mellem tysksindede og dansk-sindede Indbyggere og saaledes at ødelægge det gode Forhold, som hidtil har raadet mellem Borgere af forskellig politisk Anskuelse i Tønder. Der er saa meget større Grund til at afværge Oprettelsen af en saadan stedlig Afdeling, som Regeringens paa Udjævningen af de nationale Modsætninger rettede Politik maa billiges og man nærer fuld Tillid til Regeringen i Henseende til Varetagelsen af de tysk-nationale Interesser.

Magistrat og Borgerrepræsentation anbefaler derfor deres Medborgere ikke at deltage i en Oprettelse af en stedlig Afdeling af „Den tyske Forening“.

Indhold.

Ludvig Schrøder og Sønderjylland	Side	1—22
J. Fausbøl: En Slægts Historie i Rurup og Mandbjerg samt Fortællinger om For- holdene der	”	23—78
Nikolaj Andersen: En matematikkyndig Bonde (Jørgen Hansen i Slyngsten 1757—1849).	”	79—148
M. Refslund Poulsen: Laust Arnum. . .	”	149—152
P. Moos: Sønderjyllands Kirkesalmebøger .	”	153—178
L. v. Rosen: Mine og min Families Oplevelser under Krigen 1864	”	179—205
Fr. Jürgensen West: Den tønderiske Knip- lingsindustri ved Aar 1800	”	206—239
J. Fausbøl: Efterskrift til „En Slægts Historie i Rurup og Mandbjerg“	”	240—246
Axel Hansen: „Da Sønderjylland vaagnede. (En Anmeldelse)	”	247—273
Fr. Jürgensen West: De kongelige Stat- holdere i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten	”	274—287
Thade Petersen: Det danske Aarsmøde 1909	”	288—292
Dagshistorie 1908	”	293—308

„Sønderjydske Aarbøger“

udgivne af

H. P. Hanssen-Norremølle, P. Skau og Nikolaj Andersen

begyndte at udkomme 1889 og har siden i en Række forskellige Bidrag skildret Slesvigs Historie, Land, Folk og Minder og har i politiske og statistiske Oversigter belyst Nordslesvigernes Kamp for Bevarelsen af dansk Sprog og Kultur.

„Sønderjydske Aarbøger“ vil som hidtil behandle alle nordslesvigiske Spørgsmaal i videste Omfang, Historie og Politik, Sprog og Folkeminder, Naturforhold og Landøkonomi. De vil desuden bringe Skildringer af andre Nationalitetskampe i Fortid og Nutid og Døftelse af saadanne Forhold, der direkte eller indirekte staar i Forbindelse dermed.

„Sønderjydske Aarbøger“ udkommer to Gange aarligt i Hæfter paa tilsammen omtr. 20 Ark. **Subskription** modtages i alle Boglader i Slesvig, Danmark, Norge og Sverige og i Gyldendalske Boghandel, Hovedkommissionen for de tre nordiske Lande. Prisen er 4 Kroner Aargangen; for Medlemmer af danske Foreninger i Nordslesvig 3 Mark.

Indhold af 2. Halvbind 1909

P. Moos: Sønderjyllands Kirkesahnebøger	„	153—178
L. v. Rosen: Mine og min Families Oplevelser under Krigen 1864	„	179—205
Fr. Jürgensen West: Den tønderiske Knip- lingsindustri ved Aar 1800	„	206—239
J. Faushøj: Efterskrift til „En Slægts Historie i Rurup og Mandbjerg“	„	240—246
Axel Hansen: „Da Sønderjylland vaagnede“. (En Anmeldelse)	„	247—273
Fr. Jürgensen West: De kongelige Stat- holdere i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten	„	274—287
Thude Petersen: Det danske Aarsnøde 1909	„	288—292
Dagshistorie 1908	„	293—308